

Motivational and Behavioral Foundations for the Expansion of Spirituality in Society Based on the Quranic Ideology of Imam Khamenei*

Ehsan Ebrahimi*

Hadis Sadat Hosseini Koushkuieh*

Abstract

Achieving spirituality in today's society, given the increasing onslaught of Western aggressions against Islam, is imperative. The esteemed leadership in the "Statement of the Second Step" has emphasized the importance of spirituality in society. The aim of this research is to understand how spirituality can be realized in society and to analyze and investigate its components from the perspective of the Quranic ideology of the esteemed leadership (May God preserve him). This issue is essential because societal progress and the advancement of Islamic society's goals are achievable by confronting its obstacles. The primary focus of this research is to examine the motivational and behavioral foundations for the expansion of spirituality in society based on the Quranic statements of the esteemed leadership. According to the research findings, the motivational foundations for the expansion of spirituality in society, based on the Quranic ideology of Imam Khamenei, encompass elements such as supplication and invocation, asceticism and contentment, gratitude, honesty, patience, and righteous deeds.

Keywords: Spirituality, Quranic Ideology, Motivational Foundations of Spirituality, Imam Khamenei.

*. Date of Receipt: ۲۴/۴/۱۴۰۲ SH (June ۱۴, ۲۰۲۳ CE) & Date of Acceptance: ۲/۹/۱۴۰۲ SH (October ۲۳, ۲۰۲۳ CE)

*. Assistant Professor in the Department of Interpretation, Higher Education Complex of Quran and Hadith, Al-Mustafa International University (Corresponding Author) - Email: Ehsan_Ebrahimi@miu.ac.ir

*. Graduate Level ۳ of Women's Seminary, Ma'soomeh Seminary School - Email: zanbagh00h@gmail.com

زمینه‌های انگیزشی و کنشی گسترش معنویت در جامعه

مبتنی بر اندیشه قرآنی امام خامنه‌ای*

احسان ابراهیمی* - حدیث‌السادات حسینی کُشکوئیه*

چکیده

تحقق معنویت در جامعه کنونی با توجه به گسترش روزافزون تهاجمات غرب بر ضد اسلام، امری ضروری است. مقام معظم رهبری در «بیانیه گام دوم» به بیان اهمیت معنویت در جامعه پرداخته است. هدف این تحقیق دستیابی به چگونگی تحقق معنویت در جامعه و تحلیل و بررسی مؤلفه‌های آن از دیدگاه قرآنی مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) است. این موضوع از آن جهت ضرورت می‌یابد که پیشرفت جامعه و پیشبرد اهداف جامعه اسلامی، از طریق مقابله با موانع آن امکان‌پذیر است. مسئله اصلی این تحقیق، بررسی زمینه‌های انگیزشی و کنشی گسترش معنویت در جامعه با توجه به بیانات قرآنی مقام معظم رهبری است. بر پایه یافته‌های تحقیق، زمینه‌های انگیزشی گسترش معنویت در جامعه مبتنی بر اندیشه قرآنی امام خامنه‌ای عبارتند از: دعا و نیایش، زهد و قناعت، شکر، صداقت، صبر، عمل صالح. واژگان کلیدی: معنویت، اندیشه قرآنی، زمینه‌های انگیزشی معنویت، امام خامنه‌ای.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۴/۲۴ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۲/۹/۲

* استادیار گروه تفسیر، مجتمع عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمیه، (نویسنده مسئول) Ehsan_Ebrahimi@mii.ac.ir

* فارغ‌التحصیل سطح ۳ حوزه علمیه خواهران، مدرسه علمیه معصومیه (س): zanbagh00h@gmail.com

مقدمه

معنویت، مفهومی است که با مذهب و دین، ارتباط تنگاتنگی دارد. در طول تاریخ، معنویت محصول مشترک تمام ادیان توحیدی بوده، که به زندگی انسان‌ها سمت‌وسو داده است؛ از این رو باید عوامل رشد و تعالی یا موانع و چالش‌های حصول آن میان افراد بررسی گردد.

معنویت در حوزه تعالیم دینی، به معنای مجموعه‌ای از حالت‌هاست که در چارچوب برنامه دین و در ارتباط با خداوند متعال، به صورت‌های مختلف بر روان انسان اثر می‌گذارد. معنویت دینی، معنویت همراه با ایمان به خدا و عمل به احکام شریعت بوده که با معرفت آغاز شده و ایمان و التزام به شریعت، از ملزومات اصلی آن به شمار می‌آید؛ چنان‌که عقلانیت نیز، از پایه‌های اساسی آن است؛ به‌گونه‌ای که همه این عناصر، ارتباط تنگاتنگی با معنویت داشته و معیار حقیقی بودن آن محسوب می‌شوند. با توجه به این مؤلفه‌ها، معنویت یعنی برقراری ارتباط روحی-روانی با ماورای طبیعت و جهان متعالی همراه بینش و آگاهی که نتیجه آن، سلامتی و رشد روحی-روانی انسان است. نقطه مقابل آن، معنویت غیردینی (غربی و کاذب) است که معادل با حالت‌های روانی یا بهداشت روانی یا انواع تکنیک‌های آرامش (راحتی ذهن، آرامی، یوگای ذهن و...) یا به معنای کیفیت نفسانی یا تجربه عرفانی شخصی است که خاستگاه آن نیز گاهی اعراض از مشکلات و رنج‌های مادی است.

محور اندیشه‌های قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای نیز، بر پایه حفظ اسلام و بیداری اسلامی و خودباوری فرهنگی بنا نهاده شده است. در این اندیشه، ایشان با تکیه بر قرآن، عترت و تجربه‌های تاریخی، عشق به جهاد و شهادت و آگاهی بخشی سعی در جهانی شدن اسلام و پی‌ریزی مبانی انقلاب اسلامی دارند. ایشان با بهره‌گیری از آموزه‌های نظام‌مند اسلام، مباحث خود را منظومه‌وار و ناظر به نیازهای ثابت و متغیر انسانی عرضه کرده و می‌کنند.

با بررسی بیانات امام خامنه‌ای (دام عزه) می‌توان به این نتیجه رسید که، وجه تمایز نظام اسلامی از سایر نظام‌ها، مسئله ایمان به خدا و تعبد به فرامین الهی است. ایمان به خداست که می‌تواند مردانی مثل قاسم سلیمانی را پرورش دهد و گرنه اگر عامل ایمان از دفاع و جهاد گرفته بشود، ما نیز مانند دیگر ملت‌ها خواهیم بود و هیچ برتری بر آنان نخواهیم داشت. زمانی که

ملتی به سلاح ایمان و عقلانیت مسلح گردد، می‌تواند تمام دشمنان را از پای درآورد. بر اساس آنچه گذشت، مسئله اصلی در این مقاله تبیین و تحلیل زمینه‌های انگیزشی و کنشی گسترش معنویت در جامعه بر پایه اندیشه قرآنی رهبر معظم انقلاب است.

سیر حرکت در هر جامعه‌ای را پیشوا و رهبر آن مشخص می‌کند و نگرش و منش رفتاری او بر کنش‌ها و واکنش‌های افراد جامعه تأثیر مستقیمی دارد؛ از این رو باید با منظومه فکری امامان انقلاب اسلامی در موضوع شناخت معنویت در بُعد اجتماعی و عوامل و موانع آن آشنا شد. همچنین انقلاب اسلامی ایران، در مرحله گام دوم خود قرار دارد و یکی از مباحث مهم مطرح شده در بیانیه گام دوم انقلاب، بحث معنویت است که مقام معظم رهبری بر آن فراوان تأکید کرده‌اند. ایشان یکی از ثمرات انقلاب را افزایش عیار معنویت در جامعه دانسته و می‌فرماید: «عیار معنویت و اخلاق را باید در فضای عمومی جامعه به گونه‌ای چشمگیر افزایش داد.» (بیانات مقام معظم رهبری در گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲، <https://khl.ink/f/41673>، ایشان در ادامه، به مهم‌ترین علت این پدیده اشاره کرده و می‌فرماید: «این پدیده مبارک را رفتار و منش حضرت امام خمینی (ره) در طول دوران مبارزه و پس از پیروزی انقلاب، بیش از هر چیز رواج داد.» (بیانات مقام معظم رهبری در گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲، <https://khl.ink/f/41673>) بر این اساس و با استناد به فرموده مقام معظم رهبری، ناگزیر باید در کنار همه دیدگاه‌های عالمان دینی، به صورت ویژه به بررسی دیدگاه‌های رهبر جامعه اسلامی ایران، حضرت آیت‌الله العظمی امام خامنه‌ای، در بحث شناخت و گسترش معنویت در جامعه و عوامل و موانع آن پرداخت.

پیشینه تحقیق

در کتاب‌ها و مقالات متعددی که بعد از انقلاب به چاپ رسیده، درباره شناسایی و معرفی دیدگاه‌های رهبر انقلاب، اهتمام خاصی دیده نشده است. در نوشتارهایی که به این موضوع پرداخته‌اند نیز، مطالب به صورت برداشت از اندیشه رهبر انقلاب بررسی شده، و از مستندات و حیاتی این اندیشه‌ها نیز، در بیشتر مواقع غفلت شده است.

برای نمونه، در بررسی حدود ۵۰۰۰ پایان‌نامه و بسیاری از مقالات و کتاب‌ها در زمینه‌های شناختی گسترش معنویت در جامعه مبتنی بر اندیشه مقام معظم رهبری، می‌توان به موارد محدودی اشاره کرد که هر کدام تنها به بخشی از این موضوع پرداخته‌اند؛ البته، چند سالی است در موضوع اندیشه‌های مقام معظم رهبری، مقالات و کتاب‌هایی ارائه شده؛ اما با بررسی‌های صورت‌گرفته، تبیین مستندات و حیاتی اندیشه‌های قرآنی رهبر انقلاب در حیطه معنویت، مغفول مانده است.

مبانی نظری پژوهش

أ. زمینه‌های انگیزشی و کنشی

یکی از مهم‌ترین عوامل گرایش انسان به سوی امور خیر، انگیزه است که موجبات عمل و کنش انسان را فراهم می‌سازد. در این راستا باید عوامل و موانع انگیزشی و کنشی معنویت، بررسی شوند.

ارتباط با هستی‌بخش عالم یکی از عوامل مهم انگیزشی است که کنش‌های مثبت را در پی دارد. این عامل مهم در اصطلاح دینی دعا نام دارد که همان نیایش با پروردگار عالمیان است و مهم‌ترین راه ارتباطی بین بنده و خداست. برای گام نهادن در مسیر معنویت باید از سایر اسباب نیز، بهره جست که یکی از آن‌ها زهد و قناعت است که انسان را در مسیر اعتدال نگه داشته و در مقابل انسان باید از حرص و آز در امور نامشروع بپرهیزد تا موانع معنویت، سد راه پیشرفت او به سوی خداوند متعال نگردد.

انسان پس از بهره‌مندی از نعمت‌های الهی در راه معنویت باید شکر پروردگار عالم را به جا آورده و از هرگونه کفران و ناسپاسی خود را حفظ کند. در این راستا انسان با صداقت و وفای به عهد، حقوق الهی و انسان را رعایت کرده و از هرگونه کذب و نقض عهد بپرهیزد. صبر و پایداری یکی از ارکان مهم تداوم و حفظ معنویت است که در صورت جزع و فزع معنویت انسان کاسته شده و به تدریج مانع از نهادینه شدن معنویت در انسان می‌گردد. ظهور و بروز معنویت

در انسان در عمل وی متجلی شده و عمل صالح و نیک نشانگر رسوخ معنویت در انسان بوده و گناه و معصیت علامت رخت بر بستن معنویت در انسان است.

ب. معنویت

معنویات از ریشه «عنی» به معنای، هر آنچه است که مادی نباشد. (بستانی، ۱۳۷۵: ص ۸۴۲) معنویت در اصطلاح یعنی تلاش برای کنار گذاشتن ادراکات غیر واقعی و اشتباه یا به عبارت دیگر کنار گذاشتن روحیه خودخواهی برای شناخت بهتر روح؛ یعنی همان احساس نیاز انسان برای اتصال با منبع بی‌نهایت.

(شهدوست، و بسایت چطور، نقش معنویت در زندگی؛ توصیه‌هایی برای رشد معنوی،

<https://www.chetor.com/۲۴۳۲۱۳->

۱. در معنای دیگر، معنویت مفهومی متفاوتی و اشاره به حقیقتی خارجی دارد. در برداشت سنتی از معنویت به عنوان حقیقتی درونی یاد می‌شود. به واقع، معنویت نحوه مقابله ما با جهان است و نتیجه این رفتار حذف حالت‌های نفسانی نامطلوب است؛ مانند غم و اندوه، ناامیدی و بی‌هدفی و...؛ البته، تا آنجا که امکان‌پذیر باشد. (گروه نویسندگان، مجموعه مقالات هم‌اندیشی زیارت، ۱۳۸۷ ه.ش: ص ۸۰۱)

معنویت‌های نوپدید و معنویت‌های حاکم بر غرب، معنویتی غیردینی، برخاسته از امیال و خواسته‌های مادی انسان برای رسیدن به آرامشی موقت است و در واقع این آرامش جایگزین خواسته‌های متعالی انسان گردیده است. در این نوع از معنویت هیچ‌جایی برای ارتباط با خدا، نورانیت دل و آرامش حقیقی وجود ندارد و تصویری غلط را از جهان و اهداف متعالی انسان به او ارائه می‌دهند و سعی می‌کنند با ابزار و وسایل مادی، انسان‌ها به یک آرامش مقطعی برسند؛ به عبارت بهتر، این‌گونه معنویت‌ها در راستای تثبیت نظام‌های سلطه طراحی و اجرا می‌گردد و سبب نابودی ارزش‌های متعالی در انسان‌ها خواهد شد. (الهامی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۰ ه.ش: ص ۳۷)

گفتنی است، از منظر خاص و دینی و با توجه به آیات و روایاتی که در زمینه معنویت وجود دارد، منظور از آن را می‌توان به عالم باطن و حقیقت و روح مرتبط کرد و بهترین کلمه را می‌توان

«حیات طیبه و نور الهی» دانست؛ بنابراین، می‌توان معنویت اسلامی را این‌گونه تعریف کرد: «معنویت، برآیندی از فرایند معرفت ایمان و عمل صالح در چارچوب شریعت اسلامی است. اگر حیات طیبه و نورانیت دل را به دست نیاورید نمی‌توانید به معنویت برسید. خداوند منبع اصلی و محور بخشاینده معنویت است و بدون برقراری ارتباط با او این معنویت پوچ خواهد بود و چیزی جز فریب و دل‌مشغولی ظاهری نیست؛ بنابراین معنویت افاضه‌ای از سوی حق است.» (الهامی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۰ه.ش: ص ۲۱) باید دانست که بشر در هر برهه‌ای از زمان به ارتباط با خالق از طریق دعا و تضرع به درگاه کبریایی‌اش نیازمند است. این نیاز یک نیاز اساسی است و سبب جهت‌دار شدن زندگی انسان می‌شود و برای انسان هویت می‌سازد. معنویت دارای درجات متعدّد و شدّت و ضعف است و با رشد ایمان و اخلاص در عمل و به تناسب آن معنویت، رو به رشد و فزونی می‌گذارد و آثارش را آشکار می‌سازد؛ اما اگر ذخیره معنوی در وجود انسان، از حدّ لازم پایین بیاید، سبب می‌شود که انسان دچار لغزش‌ها و گمراهی‌های بزرگی شود؛ چراکه انسان بدون منبع وحی در درون خود احساس پوچی و تهی بودن خواهد کرد و تنها توجّه به مبدأ عالم سبب می‌شود که روح زندگی و حیات در کالبد بی‌جان انسان بتابد. از این منظر نمی‌توان نقش معنویات را در زندگی انسان نادیده گرفت. (خسروپناه و همکاران، ۱۳۹۶ه.ش: ص ۳۰۱)

۱. نقش دعا و نیایش در گسترش معنویت در جامعه

دعا از ریشه «دع و» جمع آن «أدعیه» و «دعوات» به معنای، استغاثه به خدا، درخواست داشتن (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۲، ص ۳۴۴)، تضرع، دعای برکت، درخواست حاجت از خدا برای خود و دیگران (دهخدا، بی تا: ذیل واژه دعا) سؤال کردن، رغبت به چیزی و خواستن از کسی آمده است. (فیروزآبادی، ۱۴۱۵ه.ق: ج ۴، ص ۳۵۸) دعا از نظر اصطلاحی به معنای «حاجت و نیاز انسان توأم با عجز و انابه به درگاه خداوند است.» (لطفی مرزناکی، ۱۳۹۹ه.ش: ص ۱۰) گاه دعا در جنبه مقابل به کار می‌رود، یعنی به جای «دعا له» عبارت «دعا علیه» به کار می‌رود که معنای نفرین می‌دهد. زمخشری می‌گوید: «دَعَا لَهُ یعنی دعای نیک کرد او را و دعا کرد او را به خیر و دَعَا عَلَيْهِ، یعنی دعای بد کرد بروی.» (زمخشری، ۱۳۴۲: ص ۱۵۰)

مقام معظم رهبری در بیانات خود در خطبه‌های نماز جمعه دعا را این‌گونه تعریف می‌کنند: «دعا یعنی با خدای متعالی سخن گفتن؛ در واقع خدا را نزدیک خود احساس کردن و حرف دل را با او در میان گذاشتن. دعا یا درخواست است، یا تمجید و تحمید است، یا اظهار محبت و ارادت است؛ همه این‌ها دعاست.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه، ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/۴۵۱۷۸>)

بنیان و پایه دعا بر امید استوار است که سبب زنده و بیداری دل شده و حرکت آدمی را به دنبال خود دارد. مقام معظم رهبری در این زمینه می‌فرماید: «دعا، دل‌ها را مشتعل و منور می‌کند.» (مروری بر اهمیت و دستاوردهای دعا در بیانات حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۴/۳/۶، <https://khl.ink/f/۲۹۸۵۳>) و همچنین ایشان می‌فرماید: «تأثیرات معجزه‌آسایی دعا بر روی دل دارد و دل‌های مرده را، زنده می‌کند.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه، ۱۳۸۷/۶/۲۹، <https://khl.ink/f/۳۸۱۳>)

از جمله شرایط استجاب دعا، می‌توان به بی‌آلایشی دل، معرفت به حق تعالی، همت بلند، خواسته‌های بزرگ، اجتناب از گناه و حضور قلب اشاره کرد که در آیات و روایات و کلام بزرگان به‌صورت مکرر به آن اشاره شده است. (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/۳۳۱۶>)

با معرفت دعا کردن به چند شکل امکان دارد: اینکه بداند دارد با چه کسی سخن می‌گوید. در مرحله بعد تنها ادب در گفتار را رعایت نکند؛ حال به هر زبانی که می‌خواهد می‌تواند سخن براند و مهم‌ترین مرتبه دعا این است که با شوق و خضوع با خدای جهانیان ارتباط برقرار نکند. از منظر مقام معظم رهبری، بهترین دعاهای مأثوره، دعاهای صحیفه سجادیه (به‌ویژه دعاهای پنجم، هفتم، هشتم، شانزدهم، بیستم، سی و دوم)، کمیل، ابوحمزه ثمالی، مناجات شعبانیه و عرفه است.

(بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹،

<https://khl.ink/f/۳۳۱۶>)

مستندات بیانات رهبری را می‌توان در لسان آیات و روایات دریافت که به دعا کردن و درخواست کردن از خداوند در هر زمان و مکان سفارش شده است؛ خداوند می‌فرماید: «وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ» (غافر/ ۶۰)؛ پروردگار شما فرمود که مرا بخوانید تا دعایتان را اجابت کنم و آنان که از دعا و عبادت من اعراض و سرکشی می‌کنند، زود با ذلت و خواری در دوزخ شوند». خداوند متعال در این آیه از آنجا که هم دعا را مطلق آورده، و هم مستجاب کردن آن را، همه بندگان خود را به دعا و خواندن خود دعوت می‌کند و به استجاب آنان وعده می‌دهد. (طباطبایی، ۱۳۹۰ ه. ش: ج ۱۷، ص ۳۴۳)

از شرایط مهم استجاب دعا این است که با شرایط انجام بگیرد. یکی از مهم‌ترین آثار دعا آرامش قلبی است؛ خداوند متعال در این زمینه می‌فرماید: «الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد/ ۲۸)؛ همان کسانی که ایمان آورده‌اند و دل‌های آنان به یاد خدا آرام می‌گیرد؛ آگاه باش! که با یاد خدا دل‌ها آرامش می‌یابد». بنابراین، «آن چیزی که، در سایه توجه به خدا، به خود و حقیقت خود و نیاز خود و دل خود متوجه می‌کند، دعا و عبادت و تضرع است.»

(بیانات مقام معظم رهبری در دیدار دست‌اندرکاران مراسم حج، ۱۳۸۳/۹/۳۰،

<https://khl.link/f/۳۲۶۴>)

یکی از نیازهای بنیادین انسان اتصال به خدای متعالی است. انسان تا زمانی که به منبع لایزال الهی متصل نباشد به آرامش نخواهد رسید؛ چراکه انسان در وجود خود نیازمند به پناهگاهی است که مشکل‌گشای مشکلات او باشد؛ بنابراین دعا و مناجات با خداوند هستی‌بخش سبب می‌شود که انسان خود را در این دریای بیکران هستی تنها و سرگردان ندیده و خود را متصل به مبدأ و هستی‌بخش عالم دانسته و با اطمینان و هدفمندی به زندگی ادامه دهد. دعا در بین عبادات از بهترین‌ها شمرده شده است. سدید از امام باقر(ع) سؤال می‌کند که: «کدام عبادت بهتر است؟ آن حضرت در جواب فرمود: چیزی نزد خدای عزوجل بهتر از این نیست که از او درخواست شود و از آنچه نزد او است خواسته شود، و کسی نزد خدای عزوجل

مبغوض تر نیست از آن کس که از عبادت او تکبر ورزد (و سرپیچی کند) و آنچه نزد اوست را درخواست نکند.» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۴، ص ۲۱۰)

اگر دعا با شرایط صورت بگیرد و موانع استجاب دعا برطرف گردد، سبب اجابت آن از سوی خداوند خواهد گردید. دستاوردهای اجابت دعا بسیارند که به چند نمونه آن اشاره می‌شود:

از جمله دستاوردهای استجاب دعا که در شکوفایی دل بسیار مؤثر است، عبارتند از: «زنده نگهداشتن یاد خدا (زدودن دل از غبار غفلت)، تقویت و استقرار ایمان در دل، دمیدن روح اخلاص، خودسازی و رشد فضایل اخلاقی، ایجاد محبت و عشق به خدای متعال، دمیدن روح امید و قدرت مقاومت در مقابل چالش‌های زندگی، ترکیه و تعلیم، نترسیدن از بیگانگان و قلدران، برآمدن حوائج.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/۳۳۱۶،۱۳۸۴/۷/۲۹>)

دعا سبب تقویت و استقرار ایمان در دل می‌گردد. «خصوصیت دعا این است که ایمان را در دل پایدار و مستقر می‌کند. ایمان قابل زوال در مواجهه با حوادث عالم و سختی‌ها، خوشی‌ها، تنعم‌ها و حالات گوناگون انسان، در خطر از بین رفتن است. می‌شناسید کسانی را که ایمان داشتند؛ اما در مواجهه با مال دنیا، با قدرت دنیا، با لذات جسمی و شهوات قلبی، ایمان از دست آن‌ها رفت. این، ایمان متزلزل و غیرمستقر است. خصوصیت دعا این است که ایمان را در دل انسان مستقر و ثابت می‌کند و خطر زوال ایمان با دعا و استمرار توجه به خدای متعالی از بین می‌رود.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/۳۳۱۶>)

اگر دعا با خلوص نیت همراه باشد اثر معنوی خود را بر روح انسان گذارده و استمرار این حالت سبب نورانیت انسان می‌گردد. امام صادق (ع) فرمود: «عَلَيْكُمْ بِالْدُعَاءِ فَإِنَّكُمْ لَا تَقْرَبُونَ بِمِثْلِهِ وَلَا تَتْرُكُوا صَغِيرَةً لِيَصْغُرَهَا أَنْ تَدْعُوا بِهَا إِنَّ صَاحِبَ الصَّغَارِ هُوَ صَاحِبُ الْكِبَارِ»: شمارا به دعا سفارش می‌کنم؛ زیرا با هیچ عمل دیگری همچون دعا، به خدا نزدیک نمی‌شوید.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/۳۳۱۶،۱۳۸۴/۷/۲۹>)

پیوند انسان از طریق دعا با خداوند متعال سبب اخلاص انسان می‌گردد. «[یک] دستاورد، دمیدن روح اخلاص در انسان است. با خدا سخن گفتن و خود را نزدیک او دیدن، به انسان روح اخلاص می‌دهد. اخلاص یعنی کار را برای خدا انجام دادن. همه کارها را می‌شود برای خدا انجام داد. بندگان خوب خدا همه کارهای معمولی روزمره زندگی را هم با نیت تقرب به خدا انجام می‌دهند و می‌توانند. بعضی هم هستند که حتی قُرب‌ترین و عبادی‌ترین کارها - مثل نماز - را نمی‌توانند برای خدا انجام دهند. بی‌اخلاصی، درد بزرگی برای انسان است.» «(دعا روح اخلاص را در انسان می‌دمد.» ر.ک: بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/۳۳۱۶>)

به همین دلیل امام صادق (ع) فرمود: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَا يَسْتَجِيبُ دَعَاءَ بَظْهَرِ قَلْبٍ قَائِنٍ»: بدون تردید خداوند عزیز و جلیل دعای انسان‌های سنگدل را به اجابت نخواهد رساند.» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۲، ص ۴۷۴) دعا باید همراه با خلوص نیت و برخاسته از قلبی پاک باشد و قلبی که به واسطه گناهان سخت شده است، از اجابت محروم است.

خودسازی و رشد فضایل اخلاقی؛ یعنی «[یک] دستاورد دعا، خودسازی و رشد فضایل اخلاقی در انسان است. انسان با توجه به خدا و با حرف زدن با خدای متعالی، فضایل اخلاقی را در خود تقویت می‌کند؛ این خاصیت قهری و طبیعی انس با پروردگار است؛ بنابراین دعا می‌شود پلکان عروج انسان به سمت کمالات. متقابلاً دعا رذایل اخلاقی را از انسان می‌زداید؛ حرص و کبر و خودپرستی و دشمنی با بندگان خدا و ضعف نفس و جبن و بی‌صبری را از انسان دور می‌کند.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/۳۳۱۶>) انسان با توجه به خدا و درگاه احدیت می‌تواند فضائل اخلاقی را در خود تقویت کند؛ زیرا ارتباط با خداوند متعال سبب رشد فضایل اخلاقی و دوری از رذایل اخلاقی است. امام صادق (ع) می‌فرماید: «يَا مُيَسِّرُ ادْعُ وَلَا تَقُلْ إِنَّ الْأَمْرَ قَدْ فُرِعَ مِنْهُ إِنَّ عِنْدَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مَنْزِلَةً لَا تُتَالُ إِلَّا بِمَسْأَلَةٍ وَلَا أَنْ عَبْدًا سَدَّ فَاهُ وَلَا يَسْأَلُ لَمْ يُعْطَ شَيْئًا فَسَلْ تُعْطَ يَا مُيَسِّرُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ بَابٍ يَقْرَعُ إِلَّا يَوْشِكُ أَنْ يَفْتَحَ لِصَاحِبِهِ»: در نزد خداوند مقاماتی است که بدون

دعا کسی به آن نمی‌رسد...» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۲، ص ۶۷) بنابراین برخی از فضایل تنها از راه دعا به دست می‌آیند.

یکی از دستاوردهای دعا ایجاد محبت و عشق به خدای متعال است. «دعا عشق به خدای متعالی را در دل زنده می‌کند. مظهر همه زیبایی‌ها و خوبی‌ها ذات اقدس پروردگار است. دعا و انس و تکلم با خدای متعالی، این محبت را در دل به وجود می‌آورد.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/۳۳۱۶،۱۳۸۴/۷/۲۹>) ذکر خدا هدایتگر و نورانی کننده جان و دل مؤمن است و باعث تقویت یاد خدا و انس و محبت خدا می‌شود؛ امام صادق (ع) فرموده‌اند: «هَلِ الدِّينُ إِلَّا الْحُبُّ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَقُولُ «قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ» (برقی، ۱۳۷۱، ص ۲۶۳): آیا دین جز محبت است، همانا خداوند می‌فرماید: «اگر خدا را دوست می‌دارید از من پیروی کنید تا خدا شما را دوست بدارد.»

دمیدن روح امید و قدرت مقاومت در مقابل چالش‌های زندگی یکی دیگر از دستاوردهای دعا است: «دعا به انسان قدرت مقاومت در مقابل چالش‌های زندگی را می‌دهد. هر کس در دوران زندگی خود با حوادثی مواجه می‌شود و چالش‌هایی پیدا می‌کند. دعا به انسان توانایی و قدرت می‌دهد و انسان را در مقابل حوادث مستحکم می‌کند.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/۳۳۱۶،۱۳۸۴/۷/۲۹>) ؛ به همین دلیل رسول الله _دعا را سلاح مؤمن معرفی کرده‌اند: «الدُّعَاءُ سِلَاحُ الْمُؤْمِنِ وَعَمُودُ الدِّينِ وَنُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (علی بن موسی، ۱۴۰۶ق: ص ۶۵): دعا سلاح مؤمن و پایه دین و روشنی آسمان‌ها و زمین است.» پیامبر اکرم (ص) در میدان جنگ همه امور لازم را انجام داده، ضمن آماده کردن سپاه و امکانات، توصیه‌های لازم را به آنان کرده و خود فرماندهی سپاه را عهده‌دار می‌شدند؛ اما در عین حال در وسط میدان جنگ دست به دعا بلند کرده و با تضرع از خداوند متعال خواسته‌های خویش را از طلب می‌کرد. (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/۳۳۱۶،۱۳۸۴/۷/۲۹>)

این مطلب را می‌توان در کلام امام رضا(ع) یافت که می‌فرماید: «ابنِ فَضَّالٍ عَنِ بَعْضِ أَصْحَابِنَا عَنِ الرَّضَا (ع) أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ لِأَصْحَابِهِ عَلَيْكُمْ بِسِلَاحِ الْأَنْبِيَاءِ فَقَبِيلَ وَمَا سِلَاحُ الْأَنْبِيَاءِ قَالَ الدُّعَاءُ»: به سلاح پیامبران مجهز شوید! از ایشان سؤال شد: سلاح پیامبران چیست؟ فرمود: دعا.» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۲، ص ۴۶۸)

تزکیه و تعلیم؛ «در دعا فقط این نیست که انسان دل را به خدا نزدیک می‌کند؛ این هست، فراگیری هم هست. در دعا هم تعلیم است، هم تزکیه هست. دعا هم ذهن را -این دعا‌های ماثور از ائمه (ع) روشن می‌کند، حقایقی را، معارفی را به ما می‌آموزد که در زندگی به آن‌ها نیاز داریم - و هم دل را متوجه به خدا می‌کند.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.link/f/۳۳۱۶،۱۳۸۴/۷/۲۹>)

البته برای درمان دردهای جامعه نباید تنها به دعا بسنده کرد و از فعالیت‌های سازنده اجتماعی دست برداشت؛ همان‌گونه که در سیره بزرگان دین آمده است که ایشان شیران روز (برای حل مشکلات جامعه) و زاهدان و دعاگویان خستگی‌ناپذیر شب (برای جامعه بشری) هستند؛ حضرت علی(ع) می‌فرماید: «... مَا يَرِيدُ فِيهِمْ رَجَالٌ لَا يَتَأَمُونَ اللَّيْلَ لَهُمْ دَوَى فِي صَلَاتِهِمْ كَدَوَى التَّحْلِ يَبِيتُونَ قِيَاماً عَلَى أَظْرَافِهِمْ وَيَضْبِحُونَ عَلَى خِيُولِهِمْ زُهْبَانٌ بِاللَّيْلِ لِيُوثَ بِالتَّهَارِ هُمْ أَطْوَعُ لَهُ مِنَ الْأُمَّةِ لِسِيدِهَا كَالصَّابِيحِ كَأَنَّ قُلُوبَهُمُ الْقَنَادِيلُ وَهُمْ مِنْ حَشِيَّةِ اللَّهِ مُشْفِقُونَ يَدْعُونَ بِالشَّهَادَةِ وَيَتَمَنَّوْنَ أَنْ يَقْتُلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ شِعَارُهُمْ يَا لَعَنَاتِ الْحُسَيْنِ إِذَا سَارُوا يَسِيرُ الرَّعْبُ أَمَامَهُمْ مَسِيرَةَ شَهْرِ يَمْشُونَ إِلَى الْمَوْتِ إِزْسَالاً بِهِمْ يَنْصُرُ اللَّهُ إِمَامَ الْحَقِّ»: رادمردانی از ایشان، شب‌هنگام نخوابند. زمزمه نمازشان چنان زمزمه زنبوران عسل، فضا را آکنده سازد. از شب تا صبح در حال قیام و رکوع و سجودند و بامدادان بر مرکب‌هایشان سوارند. آنان، راهبان شب و شیران روزند.» (مجلسی، بی‌تا: ج ۵۲، ص ۳۰۸)

از نتایج مهم دعا و دست‌توسل زدن به دامن ائمه اطهار و توکل به خداوند متعال این است که انسان از دشمنان و بیگانگان ترسی به دل راه نداده و از هیچ قدرتی نمی‌ترسند، مقام معظم رهبری در این باره می‌فرماید: «دلی که از خوف و محبت خدا و توجه به پروردگار پر شد، دیگر از هیچ قدرتی واهمه نخواهد داشت. فایده دعا این است. راز بزرگ موفقیت امام بزرگوار ما - که

می‌دیدید مثل کوه، استوار ایستاده بود- همان ایستادگی وی بود که از راه ارتباط با خدا به دست آورده بود. رابطه با خدا، این فایده را دارد.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۲۹/۷/۱۳۸۴، <https://khl.link/f/۳۳۱۶،۱۳۸۴/۷/۲۹>)

به همین دلیل ایشان تکیه بر دعا و تضرع را به خصوص برای جوانان مهم دانسته‌اند؛ زیرا سرنوشت ملت در دست جوانان است و جوانانی که با دعا ارتباط خود را با خدا حفظ کرده‌اند، ترسی از دشمنان به دل راه نداده و فریفته دشمن نمی‌شوند. نترسیدن از دشمن نتیجه انس با خدا و دعا و تضرع به درگاه احدیت است. (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۲۹/۷/۱۳۸۴، <https://khl.link/f/۳۳۱۶،۱۳۸۴/۷/۲۹>)

یکی دیگر از دستاوردهای دعا، برآمدن حاجات است. «البتة همه خواص دعا این نیست؛ این هم یکی در کنار بقیه دستاوردهای دعاست. فرمود: «وَسَأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ» (نساء/۳۲): از خدای متعالی بخواهید و نیازهای خودتان را از او بطلبید. خدای متعالی کریم‌تر از آن است که باب دعا را باز کند؛ اما باب اجابت را ببندد.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۲۹/۷/۱۳۸۴، <https://khl.link/f/۳۳۱۶،۱۳۸۴/۷/۲۹>)

در منطق قرآن کریم عبارت «وَسَأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ» دو فایده دارد: اول این که ادب دعا و درخواست بنده از خدای تعالی را به بندگان آموخته، چون انسانی که نسبت به خیر و شر واقعی خویش جاهل است، اگر بخواهد از پروردگار عالم که به حقیقت حال او واقف است، چیزی درخواست کند، شایسته است که تنها خیر خود را از او بخواهد و انگشت روی مصداق خیر نگذارد، و راه رسیدن به آن را معین نکند؛ زیرا چه بسا شخصی نسبت به یک حاجت از قبیل مال یا فرزند یا جاه و منزلت یا بهبودی و عافیت بی طاققت شده و در به دست آوردن محبوبش دست به دعا برداشته، و هر وقت دعا می‌کند، جز برآمدن آن حاجتش چیزی نخواسته؛ ولی همین که دعای وی مستجاب شده و حاجتش برآورده شده، معلوم شده که هلاکت و خسران وی در اجابت آن دعا بوده است. فایده دوم این است که دعای انسان با حکمت الهی منافات نداشته باشد؛ پس نباید از فضلی درخواست کند که به دیگران اختصاص داده شده؛ چون اگر مردان فضل زنان را بخواهند و برعکس زنان فضل مردان را بخواهند و خدا نیز این فضل را به ایشان

عطا کند، حکمت الهی باطل شده و احکام و قوانینی که به مقتضای حکمت تشریح فرموده فاسد می‌شود؛ پس سزاوار است که انسان وقتی از خدای تعالی حاجتی را می‌خواهد، از خزینة غیب خدا بخواهد، نه اینکه از دارندگان آن بگیرد، و به او بدهد، و وقتی هم از خزینة غیب او می‌خواهد، رعایت ادب را کرده، به خداوند متعال علم نیاموزد؛ زیرا خدا عالم به حال اوست، و می‌داند که راه رسیدن به حاجت وی چیست، پس باید این‌طور درخواست کند: پروردگارا حاجت مرا به آن مقدار و آن طریقی که خودت می‌دانی خیر من در آن است برآورده بفرما! (طباطبایی، ۱۳۹۰ه.ش: ج ۴، ص ۳۳۸-۳۳۹)

مهم‌ترین دستاورد دعا را می‌توان فقیر محض بودن، در هنگام دعا دانست. این حقیقت را خداوند متعال این چنین بیان می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ، وَمَا ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ» (فاطر/ ۱۵): ای مردم، شما به خدا نیازمندید، و خداست که بی‌نیاز ستوده است.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز عید فطر، ۱۳۶۹/۲/۷، ۲۳۰۲، <https://khl.ink/f/۲۳۰۲>)

گاه، دعا به شکل نفرین تجلی می‌یابد. این مطلب در افراد متفاوت دیده می‌شود و گاه، شرایط برای اولیای دین به حدی می‌رسد که دعای ایشان، مصداق نفرین پیدا می‌کند. امیرالمؤمنین (ره) هنگام خسته شدن از امت خود، در خواب به پیامبر (ص) شکایت کردند. ایشان می‌فرماید: «فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَاذَا لَقِيتُ مِنْ أُمَّتِكَ مِنَ الْأَوْدِ وَاللَّدِ فَقَالَ ادْعُ عَلَيْهِمْ فَقُلْتُ أَبَدَلَنِي اللَّهُ بِهِمْ خَيْرًا مِنْهُمْ وَأَبَدَلَهُمْ بِي شَرًّا لَهُمْ مِنِّي» (شریف الرضی، ۱۴۱۴ق: خطبة ۷۰)؛ عرض کردم: «یا رسول‌الله! از دست امت تو، چه مصیبت‌ها کشیدم! چه دشمنی‌ها با من کردند، چه لجباجت‌ها با من ورزیدند و چه سختی‌ها از دست آنان کشیدم.» در یک عبارت دیگر، چنین آمده است که «به پیغمبر عرض کردم: یا رسول‌الله! آنان از من خسته شدند، من هم دیگر از دست آن‌ها خسته شده‌ام!» «فقال: ادع عليهم: پیغمبر فرمود: [علی جان!] نفریشان کن!» امیرالمؤمنین (ع)، می‌خواهد امتی را نفرین کند که این قدر اذیتش کردند؛ ببینید نفرین علی چیست؟: «فقلت: أَبَدَلَنِي اللَّهُ بِهِمْ خَيْرًا مِنْهُمْ»: به جای آن‌ها، بهتر از آنان را به من بدهد. «وَأَبَدَلَهُمْ شَرًّا مِنِّي»: و به جای من، کسی بدتر از من را به آن‌ها بدهد! معنای

جمله‌ها این است که: «خدایا مرگ علی را برسان!» و این دعا مستجاب شد!» (بیانات مقام معظم رهبری خطبه‌های نماز جمعه، ۱۳/۱۲/۱۳۷۲، ۱۳۷۲/۲۷/۰۵، <https://khl.in/f/2705>)

بسیاری از ائمت اسلام به دلیل کم‌کاری‌های خود دچار نفرین مسلمانان می‌شوند: «به اتفاقی که در جنگ احد افتاد، توجّه کنید. آن پنجاه نفری که دچار نفرین و شکوه همه مسلمان‌ها در طول این چهارده قرن شدند، مسلمان بودند؛ اصحاب پیغمبر بودند؛ خیلی از آن‌ها در جنگ بدر شرکت کرده بودند؛ مردمان بدی نبودند اما همین‌ها دچار آن آفت شدند؛ یعنی به خاطر جمع‌آوری غنیمت، گردنه را رها کردند؛ میدان را به دشمن دادند و سبب شدند که مقدار زیادی از خون‌های پاک بر زمین ریخته شود. خونی مثل خون حمزه سیدالشهداء بر زمین ریخته شد. پیغمبر زخم خورد و حکومت اسلام و نظام نوپای اسلامی دچار تزلزل شد؛ به دلیل کوتاهی این پنجاه نفر. قرآن در باره این پنجاه نفر می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ» (آل‌عمران/۱۵۵)؛ یعنی کاری که این‌ها کردند، نتیجه اشتباهات و لغزش‌هایی بود که قبل از این کرده بودند. هر لغزشی به نوبه خود لغزش‌های دیگری را بر انسان تحمیل می‌کند؛ یعنی پایه ایمان را سست می‌کند و سستی ایمان، تأثیر سوء خودش را در عمل بعدی ما می‌گذارد. وقتی ما لغزش پیدا می‌کنیم، این لغزش روی ایمان ما - و لو نامحسوس - تأثیر می‌گذارد». (بیانات مقام معظم رهبری سی روز، سی گفتار، بیست و هفتم: ایمان، ۶/۶/۱۳۹۰، ۱۳۹۰/۱۷/۰۹۱، <https://khl.in/f/17091>)

بنابراین باید توجّه داشت، گاه خطای عملکردی انسان در یک برهه زمانی، تأثیراتی را در آینده انسان می‌گذارد که سبب لعن و نفرین او می‌گردد.

گاه، عملکرد اشتباه قومی سبب نفرین اولیای الهی نسبت به آن قوم می‌شود؛ همچنان که «حضرت موسی (ع) به خداوند متعال عرض کرد: «وَقَالَ مُوسَى رَبَّنَا إِنَّكَ آتَيْتَ فِرْعَوْنَ وَمَلَأَهُ زِينَةً وَأَمْوَالًا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا رَبَّنَا لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِكَ رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ وَاشْدُدْ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُوا حَتَّى يَرَوْا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ» (یونس/۸۸) نفرین کرد. فرعون در مقابل حضرت موسی (ع) یک قدرت فائده‌ای بود؛ زینت، اموال، استعداد، سلاح، پول، همه چیز در اختیار او بود. موسی (ع) دست‌تنها بود؛ از خدای متعالی درخواست کرد، استغاثه کرد؛ خداوند متعال در

جواب فرمود: «قَالَ قَدْ أُجِيبَتْ دَعْوَتُكُمَا» (یونس/ ۸۹)؛ دعای شما دو نفر را - موسی و هارون (ع) - را ما قبول کردیم؛ مستجاب کردیم.» (بیانات مقام معظم رهبری دیدار مسئولان نظام و میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی، ۱۵/۹/۱۳۹۶ ه.ش، <https://khl.link/f/۳۸۴۲۷>)
البته در این مورد خداوند برای اجابت این نفرین حضرت موسی (ع) شرط قرار داد و فرمود: «فَاسْتَقِيمَا وَلَا تَتَّبِعَانِ سَبِيلَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ» (یونس/ ۸۹) بایستید، استقامت کنید! (بیانات مقام معظم رهبری دیدار مسئولان نظام و میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی، ۱۵/۹/۱۳۹۶ ه.ش، <https://khl.link/f/۳۸۴۲۷>) بنابراین پذیرش نفرین افراد دارای شروطی است و حتی پیامبر اولوالعزم نیز، هنگام پذیرش دعا یا نفرین خود باید به این شروط عمل کند.
مستند قرآنی این آیات را علامه طباطبایی (ره) مطرح می‌کند که حضرت موسی (ع) از خدای تعالی خواست: «اطْمِئْسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ» (یونس/ ۸۸) درخواست کرد که وضع اموال فرعونیان را به سوی فنا و زوال تغییر دهد و همچنین: «وَأَشُدُّدْ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُوا حَتَّى يَرَوْا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ» (یونس/ ۸۸) بر دل‌های آن‌ها گره بزنی؛ یعنی خدایا دل‌هایشان را دچار قساوت کن و آن‌چنان دل‌هایشان را ببند که به هیچ‌وجه راهی برای هدایت در آن نماند و گنجایش پذیرفتن حق را نداشته باشند و تا ابد ایمان نیاورند تا آنکه عذاب الیم را ببینند.» (طباطبایی، ۱۳۹۰ ه.ش: ج ۱۰، ص ۸۸)

۲. نقش زهد و قناعت در گسترش معنویت در جامعه

«زَهْدٌ» به معنای روی‌گردان شدن از چیزی، روی‌گردانی از دنیا و خوشی‌های آن و گرایش به عبادت خدا است. (بستانی، فؤاد أفرام، ۱۳۷۵: ص ۴۶۳) زاهد کسی است که به آمدن و رفتن دنیا بی‌اعتنا باشد. ضمن کار و تلاش، از دنیا استفاده کند؛ ولی در عین حال به دنیا بی‌اعتنا باشد. (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۳، ص ۱۸۳)

مقام معظم رهبری در معنای لغوی زهد می‌فرماید: زهد یعنی دل‌باخته و دل‌بسته دنیا نشود؛ اسلام در عین توصیه به زهد، قطع رابطه با دنیا و کنار گذاشتن دنیا را ممنوع می‌شمرد. دنیا به معنای همین طبیعت، بدن، زندگی، جامعه، سیاست، اقتصاد، روابط اجتماعی، فرزند، ثروت،

خانه و... گفته می‌شود که دل‌بستگی به این دنیا کاری ناپسند است. دل‌باخته و دل‌بسته به دنیا نشدن همان زهد است؛ البته نباید متاع و زینت دنیا را رها کرد؛ زیرا خداوند در قرآن می‌فرماید: (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد، <https://khl.ink/f/۳۳۸۲>، ۱۳۸۶/۲/۲۵) «قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَ الطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا» (اعراف/۳۲)؛ یعنی کسی حق ندارد که از دنیا اعراض کند.» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد، <https://khl.ink/f/۳۳۸۲>) البته مراتب زهد متفاوت است، زهد علوی مرتبه‌ای فراتر از ذهن ماست؛ ولی انسان می‌تواند از زیاده‌طلبی و افزون‌خواهی دوری گزیده و از اثرات نامطلوب آن بر حذر باشد و قلب و ایمان خود را حفظ کرده تا به مظاهر دنیوی آلوده نشود. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جمعی از فرماندهان سپاه، <https://khl.ink/f/۳۱۴۳>، ۸۱/۶/۲۴) قناعت از ریشه «ق ن ع» به معنای رضایت انسان از چیزی است (راغب، مفردات، ۱۳۷۴ش:ص ۶۸۵) و قانع به کسی گفته می‌شود که به اندک چیزی قانع شده و عصبانی نشده و ترش نمی‌کند و از شدت عصبانیت سرخ نمی‌شود. (طریحی، ۱۳۷۵ه.ش: ج ۴، ص ۳۸۴) واژه قناعت در اینجا موازی با زهد مورد توجه قرار می‌گیرد.

مقام معظم رهبری با توجه به خطبه‌های و حکمت‌های نهج‌البلاغه در باره زهد چنین می‌فرماید: زهدی که مورد نظر اسلام و معصومین (ع) بوده را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: اول، آن که انسان بتواند در برابر وسوسه‌های شیطانی صابر بوده و استقامت کند. دوم، آن که نعمت‌های الهی را که خداوند به انسان ارزانی داشته شکر نماید و دچار ناسپاسی و غفلت نشود؛ که این غفلت انسان را به وادی هلاکت خواهد کشاند. (بیانات مقام معظم رهبری در شرح حدیث، جلسه ۳۴، ۷۸/۱۰/۲۷، <https://farsi.khamenei.ir/newspart-> (index?tid=۲۰۷۱#۱۱۷۳۳

نتیجه و عملکرد زاهدان را می‌توان در این بیان امام علی (ع) در خطبه ۱۱۳ یافت: «إِنَّ الرَّاهِدِينَ فِي الدُّنْيَا تَبَّكَ قُلُوبُهُمْ وَإِنْ صَحَّوْا وَ دَشَّتْ حُرْنُهُمْ وَإِنْ فَرِحُوا وَ يَكْثُرُ مَقْتُهُمْ أَنْفُسُهُمْ وَإِنْ اغْتَبَطُوا بِمَا رَزَقُوا» (شریف الرضی، ۱۴۱۴ق: ص ۱۶۸): افراد زاهد در دنیا

قلب‌هایشان گریان است، هر چند بخندند. حزن ایشان شدید است، هر چند شادمان باشند. آنان از خودشان بسیار خشمگین و ناراضی هستند، هر چند دیگران، به واسطه رزق‌های الهی به زاهدان، به حالشان غبطه می‌خورند.»

طبق بیان مقام معظم رهبری «امیرالمؤمنین زهد را به عنوان علاج همه بیماری‌ها معرفی می‌کند؛ آن روز رو به مردم می‌گویند به شیرینی‌ها و لذت‌های دنیا جذب نشوید!» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اقشار مختلف مردم و کارگزاران نظام، ۱۳۷۵/۹/۵
(<https://khl.link/f/۲۸۱۹>)

مستندات بیانات مقام معظم رهبری را می‌توان در آیات و روایات این‌گونه یافت. امیرالمؤمنین معنای زهد را بر اساس آیه قرآن این‌چنین تبیین فرموده که «زهد» در میان دو کلمه از قرآن قرار دارد، چنانکه حق سبحانه فرموده: «لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ» (حدید/ ۲۳): تا اینکه بر آنچه از دست داده‌اید، متأثر و اندوهگین نشوید و آنچه داده می‌شوید سرمست نگردید. (شریف الرضی، ۱۴۱۴ق: حکمت ۴۴۸، ص ۵۵۳) این جمله بیانگر علت مطلبی است که در آیه قبل بود: «مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَهَا إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ»: هیچ مصیبتی نه در زمین و نه در نفس‌های شما [به شما] نرسد، مگر آنکه پیش از آنکه آن را پدید آوریم، در کتابی است. این [کار] بر خدا آسان است.» (حدید/ ۲۲) و آن اینکه خداوند متعال از نوشتن حوادث قبل از وقوع آن خبر داده و دیگری خبر از خود حوادث است و این آیه بیانگر خبر دادن خداست، نه خود حوادث، و کلمه «أسی» ریشه فعل «تاسوا» به معنای اندوه است، و مراد از «ما فات» و «ما اتی» نعمت فوت‌شده، و نعمت داده‌شده است. معنای آیه این است که: «اینکه ما به شما خبر می‌دهیم که حوادث را قبل از اینکه حادث شود نوشته‌ایم، برای این‌که خبر می‌دهیم که از این به بعد دیگر به خاطر نعمتی که از دستتان می‌رود اندوه مخورید، و به خاطر نعمتی که خدا به شما می‌دهد خوشحالی نکنید، برای اینکه انسان اگر یقین کند که آنچه فوت شده باید می‌شد، و ممکن نبود که فوت نشود، و آنچه عایدش گشت باید می‌شد و ممکن نبود

که نشود، ودیعه‌ای است که خدا به او سپرده چنین کسی نه در هنگام فوت نعمت خیلی غصه می‌خورد، و نه در هنگام فرج و آمدن نعمت.» (طباطبایی، ۱۳۹۰ ه.ش.، ج ۱۹، ص ۱۶۷)

عملکرد زاهدانه را امیرالمؤمنین (ره) این چنین توصیف می‌کنند: «أَيُّهَا النَّاسُ الزَّهَادَةُ قَصْرُ الْأَمَلِ وَالشُّكْرُ عِنْدَ النَّعْمِ وَالْوَرَعُ عِنْدَ الْمَحَارِمِ فَإِنْ عَزَبَ ذَلِكَ عَنْكُمْ فَلَا يَغْلِبُ الْحَرَامُ صَبْرَكُمْ وَلَا تَنْسَوْنَ عِنْدَ النَّعْمِ شُكْرَكُمْ فَقَدْ أَعَدَّ اللَّهُ إِلَيْكُمْ مَجْجَجَ مُسْفِرَةٍ ظَاهِرَةٍ وَكُتْبَ بَارِزَةِ الْعُذْرِ وَاضِحَةٍ». (شریف الرضی، ۱۴۱۴ق: خطبه ۸۱، ص ۱۰۶) ویا (هاشمی خویی، ۱۴۰۰ق: ج ۵، ص ۳۲۴) زهد بدین معناست که انسان در برابر نعمت‌های الهی شکرگزاری نموده و در مقابل حرام‌های الهی از هوس‌ها خودداری کند، نتیجه این حالت آن است که عمل حرام بر صبر انسان غلبه نکرده و انسان شکرگزاری در برابر نعمت‌ها را از یاد نمی‌برد. خداوند به وسیله حجت‌های آشکار و روشن (پیامبران و عقل) و کتاب‌های (آسمانی) آشکار، جای عذری برای انسان باقی نگذاشته است.

مهم‌ترین عامل پیروزی انسان‌ها در ابعاد مختلف قطع وابستگی به دنیا است. خداوند در قصص آیه ۵۸ اشاره می‌کند که بسیاری از امت‌های گذشته به علت گرفتار شدن به دنیا هلاک شدند. این دنیاطلبی سبب می‌شود آرمان‌ها و اهداف انقلاب‌ها رنگ ببازد، حکومت‌ها از مسیر خود خارج بشوند، دوستان و فدائیان امروز تبدیل به دشمنان فردا بشوند، چشم و دل انسان کور بشود و برده حکومت‌های فاسد شرق و غرب عالم بشود. (بیانات حجت‌الاسلام ابوالقاسمی، در روز بیستم ماه رمضان ۱۴۰۱ ش)

بنابراین زهد سبب می‌شود انسان در عین حالی که از امکانات دنیوی استفاده می‌کند، بدان بی‌رغبت شده و به سوی حق روی آورده و برای سعادت دنیا و آخرت خود و دیگران نهایت سعی و تلاش را به کار بندد.

۳. نقش شکر در گسترش معنویت در جامعه

«شکر» به معنای به یاد آوردن و تصوّر نعمت و اظهار آن نعمت است. گفته شده «شکر» مقلوب از «کشر» به معنای «کشف و آشکار کردن» است. نقطه مقابل «شکر»، واژه «کفر»

است که به معنای فراموشی نعمت و پوشیده داشتن آن است. (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴ش: ج ۲، ص ۳۴۳)

شکر به معنای ثناگویی در مقابل نعمت، اعتراف به نعمت توأم با نوعی تعظیم و اظهار نعمت آمده است. (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۴، ص ۶۲)

معنای شکر از دیدگاه مقام معظم رهبری این است که نعمتی را که خدا به انسان داده، در مرحله اول بشناسد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با جمعی از فرماندهان سپاه، ۱۳۷۰/۶/۲۷، <https://khl.link/f/۲۴۹۰>) و بداند که این نعمت از جانب خداوند است و انسان در قبال آن مسئول است. متأسفانه انسان در بیشتر مواقع متوجه نیست که این نعمت الهی است و بعد از آنکه آن را از دست داد، تازه متوجه عمق و عظمت آن نعمت می‌شود؛ مانند نعمت سلامتی که تا انسان از آن بهره‌مند است، متوجه بزرگی آن نیست؛ ولی به محض آنکه آن را از دست داد، متوجه وجود آن می‌شود. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان و کارگزاران نظام جمهوری اسلامی، ۱۳۸۵/۳/۲۹، <https://khl.link/f/۳۳۴۴>)

انسان پس از شناخت نعمت باید آن را در جای خودش مصرف کند. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با نخبگان علمی، ۱۳۹۵/۷/۲۸، <https://khl.link/f/۳۴۷۰۳>) اگر انسان خیال کند این اوست که این نعمت را برای خود فراهم و ایجاد کرده غصب و خشم الهی را برانگیخته است، خداوند در قصص و زمر می‌فرماید: «قَالَ إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي أَوَلَمْ يَعْلَم أَنَّ اللَّهَ قَدْ أَهْلَكَ مِنْ قَبْلِهِ مِنَ الْقُرُونِ مَنْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُ قُوَّةً وَ أَكْثَرُ جَمْعًا وَ لَا يَسْتَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ» (قصص/ ۷۸) و (زمر/ ۴۹) «فَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَا نَأْمًا إِذَا حَوْلَتْهُ نِعْمَةٌ مِمَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ». اگر انسان بگوید این توانایی از آن خودم است، این باوری غلط است یا در مبارکه نساء می‌فرماید: «مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنَ نَفْسِكَ وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا وَ كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا» (نساء/ ۷۹): هر حادثه خوب و بدی که به شما می‌رسد، از آن خداست. (طریقی اسلامی، ۱۳۹۶ه.ش: ص ۲۱۸) و در جای دیگر می‌فرماید: هر نعمتی هم که به شما می‌رسد از آن خداوند است: «وَ مَا يَكُمُ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ ثُمَّ إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ قَالَ يَٰئِه تَجْرُونَ» (نحل/ ۵۳)

خود شکر یکی از نعمت‌های الهی است. وقتی که شکر می‌کنید، ذکر الهی را بر زبان جاری می‌سازید و این شکر نعمت دارای خواص زیادی، از جمله صبر و پایداری است. انسانی که شکر می‌کند امید به درگاه الهی دارد و می‌تواند در برابر مشکلات و مصائب پایداری و استقامت کند. شکر، سبب افزایش نعمات الهی خواهد شد: «لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ». یکی دیگر از خواص شاکر بودن، خاضع بودن انسان است، یعنی غرور و تکبر وجود او را نمی‌گیرد. (بدرخانی، ۱۴۰۰ه.ش:ص ۳۰۷)

خداوند متعال این حقیقت را اعلام کرده که شکر نعمت - که به کار بردن نعمت به گونه‌ای است که احسان نعمت‌دهنده را یادآوری و اظهار کند - مایه افزایش نعمت شده و کفران آن، موجب عذاب شدید می‌گردد. در اینجا نکته لطیفی وجود دارد که خداوند افزایش نعمت را به طور صریح به خود نعمت داده است و فرموده «لَأَزِيدَنَّكُمْ: حتماً نعمت را برایتان زیاد می‌کنم؛ ولی در مورد تهدید کفران‌کنندگان، به صراحت نفرموده که: «شمارا عذاب می‌کنم»؛ بلکه به شکل تعریض و اشاره فرموده: «عذاب من سخت است»؛ که این شیوه کریمان است که در وعده و وعیدشان غالباً به عذاب تصریح نمی‌کنند. نکته دیگر آنکه/ شریفه مطلق است و دلیلی نیست که تنها به وعده و وعیدهای دنیوی اختصاص پیدا کند یا مختص به آخرت شود؛ ضمن اینکه از آیات کریمه قرآن استفاده می‌شود که ایمان و کفر، تقوا و فسق، هم در شئون زندگی دنیا و هم در زندگی آخرت تأثیرگذار هستند. (طباطبایی، ۱۳۹۰ه.ش:ج ۱۲، ص ۲۲-۲۳)

امام باقر(ع) از رسول خدا (ص) پرسیدند: «بهترین بندگان چه کسانی هستند؟» «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيِّ الْبَاقِرِ ع قَالَ سُئِلَ رَسُولُ اللَّهِ ص عَنْ خِيَارِ الْعِبَادِ فَقَالَ الَّذِينَ إِذَا أَحْسَنُوا اسْتَبْشَرُوا وَإِذَا أَسَاءُوا اسْتَعْفَرُوا وَإِذَا أُعْطُوا شَكَرُوا وَإِذَا ابْتُلُوا صَبَرُوا وَإِذَا غَضِبُوا غَفَرُوا» (ابن بابویه، ۱۳۶۲:ج ۱، ص ۳۱۷) فرمود: کسانی که وقتی کار نیک می‌کنند خرسند می‌شوند و چنانچه کار بدی کردند، استغفار و عذرخواهی می‌کنند و وقتی چیزی به او می‌دهند یا اعطایی به او می‌شود، سپاسگزاری می‌کنند و ... «إِذَا أُعْطُوا شَكَرُوا»: وقتی خدای متعالی به او چیزی می‌دهد، سپاسگزار باشد». (بیانات مقام معظم رهبری در ابتدای جلسه درس خارج فقه،

۱۳۹۳/۲/۲، <https://khl.link/f/۴۵۸۶۷>) ظاهر عبارت «اعطوا» شامل عطای الهی و عطای بشری می‌گردد، چنانکه در روایات از امام رضا (ع) آمده است: «قَالَ سَمِعْتُ الرَّضَا ع يَقُولُ مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعِمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ج ۲، ص ۲۴): کسی که تشکر نکند از افرادی که نعمتی را می‌دهند، از خداوند عزوجل شکرگزاری نکرده است.»

هرچند ظاهراً اینجا مراد عطای الهی است؛ یعنی می‌بیند نعمت‌های الهی را یا نعمت جدیدی به او داده می‌شود، شکرگزار باشد؛ غافل نباشد از اینکه خدای متعالی این نعمت را به او داده است. غفلت از نعمت، انسان را به ناسپاسی می‌کشانند. «وَإِذَا ابْتَلُوا صَبْرًا»؛ وقتی هم که یک ابتلائی در زندگی این‌ها پیش آمد، مشکلی برایشان پیش آمد، در آن هم صبر کنند؛ که این صبر و شکر با همدیگر ارتباط نزدیکی هم دارند.» (بیانات مقام معظم رهبری در ابتدای جلسه درس خارج فقه، ۱۳۹۳/۲/۲، <https://khl.link/f/۴۵۸۶۷>)

یکی از آثار شکر، صابر شدن انسان است. «یعنی وقتی شما توجه داشتید که خدای متعالی چقدر نعمت به شما داده، اگر یک ابتلائی هم به شما داد، بیماری‌ای، گرفتاری‌ای پیدا کردید، صبر می‌کنید؛ می‌گویید خوب، اینکه در مقابل آن همه لطف الهی چیزی نیست. لذا در دعای روزهای رجب می‌خوانید: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِصَبْرِ الشَّاكِرِينَ لَكَ» صبر افراد شکرگزار [را طلب می‌کنیم]، که حالا ان‌شاءالله همه ما ایام رجب را که در پیش است، مغتنم بشماریم.» (بیانات مقام معظم رهبری در ابتدای جلسه درس خارج فقه، ۱۳۹۳/۲/۲، <https://khl.link/f/۴۵۸۶۷>)

انسان موظف است برای تمام نعمت‌هایی که خدا به او ارزانی داشته است، شکر و سپاس گوید؛ هنگامی که خداوند یک موفقیتی را به انسان ارزانی می‌دارد، انسان موظف است توسل و توجه خود را افزایش دهد؛ اما متأسفانه انسان‌ها، فراموش‌کار و ناسپاس هستند. خداوند در آیات فتح فرموده است: «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ وَ يَتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَ يَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا وَ يَنْصُرَكَ اللَّهُ نَصْرًا عَزِيمًا»؛ پس باید رابطه انسان با خداوند احیا گردد و به این منظور باید نعمت‌های الهی را شکر گزارد و در حال تضرع به درگاه

ربوبی قرار گیرد. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان نظام، <https://khl.ink/f/۲۳۱۷۵،۱۳۹۲/۴/۳۰>) مقام معظم رهبری در بیانات خود می‌گویند: «به نظر من، اولین نعمتی که باید امروز ما خدا را به خاطر آن شکر کنیم، عزت و استقلال ملی است.» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان و کارگزاران نظام جمهوری اسلامی، <https://khl.ink/f/۳۳۴۴،۱۳۸۵/۳/۲۹>)

۴. نقش صداقت و وفای به عهد در گسترش معنویت در جامعه

صداقت در لغت به معنی؛ راست‌گویی، اخلاص و پاک‌دامنی، مصلحت است (بستانی، فؤاد آفرام، ۱۳۷۵: ص ۵۵۱)؛ ولی در اصطلاح به معنای قول، سخن و وعده راست است که قول و نیت باهم برابر باشد و هرگاه یکی از این دو صداقت نداشته باشد، این سخن به‌طور کامل صادق نیست. (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴: ج ۲، ص: ۳۸۳)

راست‌گویی؛ یعنی انسان سخنی را بیان کند که مطابق با واقعیت باشد، اگر سخنی با واقع مطابق نباشد، آن سخن صدق نیست، پس انسان باید چیزی را بیان کند که می‌داند با واقعیت مطابقت دارد. (بیانات مقام معظم رهبری در ابتدای درس خارج فقه در باره صفت‌های برجسته اخلاقی، <https://khl.ink/f/۴۲۱۲۱،۱۳۹۷/۱۲/۱۲>)

امامین انقلاب سعی داشتند در بیانات خود به مناسبت‌های مختلف توصیه‌هایی را به کارگزاران و مسئولان نظام، در جهت ارائه تصویری مطلوب از سیاست‌های اخلاقی - اسلامی بیان نمایند. امام راحل (ره) در سخنان و پیام‌هایشان، محوریت اخلاق را در سیاست، مورد تأکید قرار می‌دادند. ایشان به مناسبت‌های گوناگون به سیاستمداران گوشزد می‌کردند که هر انسانی درون خود فرعوننی دارد و در باطن خود نوعی دیکتاتوری هست؛ اما باید هوشیار باشد که این فرعون نیرو نگیرد و این دیکتاتور پروبال پیدا نکند. این همه تأکید که انسان همواره در محضر خداوند است، ناشی از نگاه ایشان به جایگاه اخلاق است. ایشان صفات و ویژگی‌های اخلاقی متعددی برای سیاستمداران نام می‌برد و آن‌ها را لازمه سیاست اخلاقی می‌دانست. یکی از این ویژگی‌ها صداقت مسئولان است؛ صداقت به عنوان یک فضیلت اخلاقی، در میان همه اقوام و در طول تاریخ همواره ارجمند و پسندیده بوده است و کمتر جایی دیده شده است که از

این فضیلت به بدی یاد شده باشد. (اسلامی، ۱۳۹۳ ه.ش: صص ۲۳۹ - ۲۴۵) و یا (خمینی، بی تا: ج ۱۴، صص ۱۵ - ۱۶)

مقام معظم رهبری اهمیت صداقت را در تمامی مسئولیت‌ها گوشزد کرده و اساس همه مسئولیت‌ها را تدبیر، امانت و صداقت دانسته (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اқشار مختلف مردم در آستانه انتخابات مجلس خبرگان، ۱۳۸۵/۹/۲۲، <https://khl.ink/f/۳۳۷۱>) و لحن صادقانه و حاکی از واقع‌نگری و واقع‌گرایی را مؤثر در مردم بیان کرده‌اند. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت، ۱۳۹۵/۶/۳، <https://khl.ink/f/۳۴۱۶۲>) ایشان صداقت در برخورد مسئولین با مردم را گوشزد کرده، می‌فرماید: «در مواجهه با مردم با صداقت عمل کنید با کلک و دروغ و فریب و مانند این‌ها با مردم برخورد نکنید.» (بیانات مقام معظم رهبری در ابتدای درس خارج فقه در باره صفت‌های برجسته اخلاقی، ۱۳۹۷/۱۲/۱۲، <https://khl.ink/f/۴۲۱۲۱>) ایشان در فرمایشات خود این چنین می‌فرماید: «انقلاب به کار آدم‌های کارآمد و صادق نیاز دارد صدق و اخلاص شرط اول است.» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار کارکنان نهاد ریاست جمهوری، <https://khl.ink/f/۲۱۶۰>، ۱۳۶۸/۵/۱۸)

ایشان صداقت را عامل اقتدار و پیروزی ملت اسلامی دانسته و یکی از راه‌های موفقیت کشور را صداقت مسئولین در کنار مردم برای مقابله با دشمن دانسته‌اند: «تأمین کردن کشور در مقابل تهدید امریکا به این است که مسئولان دولتی هرچه می‌توانند، برای مردم صادقانه کار کنند و این فرصت را مغتنم بشمارند.» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای ستادهای نماز جمعه، ۱۳۸۱/۵/۵، <https://khl.ink/f/۳۱۳۳>) در مقابل نیز عملکرد صادقانه ملت ایران همراه با دین، ایمان و عدالت و صدق را یکی عناصر دینی دانسته‌اند که ملت ایران وارد معادلات جهانی کرده‌اند، در حالی که صداقت و راست‌گویی در معادلات سیاسی دنیا، گم‌شده است. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با مردم استان سمنان، ۱۳۸۵/۸/۱۷، <https://khl.ink/f/۳۳۶۱>)
بیانات مقام معظم رهبری ریشه در آیات و روایات دارد که صداقت را اعم از راست‌گویی دانسته و صداقت در عمل در همه جوانب آن شامل می‌شود. بخشی از صداقت به صداقت در

کلام برمی‌گردد. امام صادق (ع) در اهمیت راست‌گویی فرموده است: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَمْ يَبْعَثْ نَبِيًّا إِلَّا بِصِدْقِ الْحَدِيثِ وَ أَدَاءِ الْأَمَانَةِ إِلَى الْبَرِّ وَ الْفَاجِرِ»؛ خداوند هیچ پیامبری را مبعوث نساخت مگر با راست‌گویی و ادای امانت؛ خواه صاحب امانت نیکوکار باشد یا بدکار. (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۲، ص ۱۰۴) و یا (هاشمی خویی، ۱۴۰۰: ج ۱۲، ص ۳۳۳) صداقت نه تنها در انبیای الهی اهمیت ویژه داشته، در اوصیای الهی نیز، دارای اهمیت دوچندانی است؛ زیرا سبب اطمینان امت در عمل به گفتار اوصیاء الهی می‌شود. به همین دلیل اولین وصیت پیامبر به امیرالمؤمنین علی (ع) این بود که راست‌گو باشد و هرگز دروغی از دهانش خارج نشود. علت اصلی این مطلب هم تعاملات اجتماعی انسان‌هاست؛ چراکه یکی از عوامل اعتماد به دیگران در یک جامعه بر پایه صداقت استوار شده است و اگر این صداقت و اعتماد به عنوان بزرگ‌ترین سرمایه یک جامعه از بین برود، در واقع حیات طیبه جامعه از بین خواهد رفت؛ چراکه دروغ به جای صداقت بر روابط میان انسان‌ها حکم فرما شده و این چنین حکومتی محکوم به شکست خواهد شد. (طریقی الاسلامی، ۱۳۹۶ ه. ش: ص ۴۹۵-۴۹۷)

صدق باید در نیت و عمل فرد با هم متجلی گردد؛ همچنان که در آیه «وَقُلْ رَبِّ أَدْخُلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ وَ اجْعَلْ لِي مِنْ لَدُنْكَ سُلْطَانًا نَصِيرًا» (اسراء/ ۸۰) به صداقت در عمل اشاره شده است (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۴، ص ۱۶۶)، که بیانگر مرحله بالاتر صداقت است که سبب هماهنگی قول و عمل می‌شود. علت اینکه إدخال و إخراج، به صدق اضافه شده این است که دخول و خروج در هر امری، دخول و خروجی باشد که متصف به صدق و دارای حقیقت باشد، نه اینکه ظاهر آن مخالف با واقع و باطن آن امر باشد، یا یک طرف آن امر با طرف دیگر آن متضاد باشد؛ مثل اینکه اگر دعا را شروع می‌کند، به زبان خدا را بخواند؛ ولی منظور قلبی او این باشد که در میان مردم مشهور شده و از این راه وجهه‌ای کسب کند، یا در یک قسمت از دعای خود، خدا را به خلوص بخواند، و در قسمت دیگر غیر خدا را هم شرکت دهد. بنابراین دخول و خروج به صدق این است که صدق و واقعیت را در تمامی دخول و خروج‌هایش ببیند، و صدق، سرپای وجودش را بگیرد؛ چیزی بگوید که بدان عمل کند، و عملی کند که همان را بگوید؛ چنان نباشد که بگوید آنچه را که عمل نمی‌کند و عملی انجام

ندهد، مگر آنچه را بدان ایمان دارد و بدان معتقد است و این مقام، مقام «صدیقین» است؛ بنابراین برگشت کل (طباطبایی، ۱۳۹۰ ه.ش: ج ۱۳، ص ۱۷۶) چنانچه صداقت در تمامی ابعاد خود اعم از فرد و جامعه فراگیر شود، هرگونه سخن و رفتار دروغین از جامعه رخت خواهد بست و ظاهر و باطن اعمال یکرنگ خواهد شد؛ در نتیجه جامعه به سوی صدق و راستی پیش خواهد رفت.

۵. نقش صبر و پایداری در گسترش معنویت در جامعه

صبر در لغت به معنای خویشتن‌داری (در سختی و تنگی) (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴ ه.ش: ج ۲، ص ۳۷۱) و حبس نفس است بر چیزی که شرع و عقل تقاضا می‌کند، یا از چیزی که شرع و عقل از آن نهی می‌کند. نام صبر بر اساس اختلاف موارد فرق می‌کند؛ اگر خویشتن‌داری در مصیبت باشد، آن را صبر گویند که ضد جزع است، و اگر در پیشامد باشد آن را سعه صدر گویند. (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۵، ص ۱۰۵)

ملا احمد نراقی درباره صبر می‌نویسد: «صبر، عبارت است از ثبات نفس و اطمینان آن و مضطرب نگشتن و مقاومت کردن در بلا و مصایب، به گونه‌ای که سینه انسان تنگ نشود و خاطر او پریشان نگردد و گشادگی و طمأنینه‌ای که پیش از حدوث بلا داشته است، حفظ نموده و زبان خویش را از گلابه و شکایت حفظ کند و اعضا و جوارح خود را از حرکات ناهنجار محافظت نماید... صبر و شکیبایی، منزلی است از منازل دین و مقامی است از مقامات موحدین که به واسطه آن، بنده به جمع مقربان بارگاه احدیت وارد می‌شود.» (صفوی و همکاران، ۱۳۹۹ ه.ش: ص ۲۴۸)

مقام معظم رهبری در باره معنای و مفهوم صبر ذیل آیات این چنین می‌فرماید: «خداوند متعال از همان ابتدای بعثت به صبر داده دستور است و در آیات متعدّد به آن اشاره کرده است؛ مثلاً خداوند به پیامبرش می‌فرماید که: «وَلَرَبِّكَ فَاصِرٍ» (مدثر/ ۷) و یا در مؤمل، خداوند می‌فرماید: «وَاصِرٌ عَلَىٰ مَا يُلُوْنُ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيْلًا» (مؤمل/ ۱۰) صبر یعنی؛ پایداری کردن در مقابل میل به گناه و در مقابل مشکلات و سختی‌ها، (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی و جمعی از مسئولان نظام، ۱۳۸۹/۸/۳،

۱۰۴۳۲ (https://khl.ink/f/۱۰۴۳۲) در میدان باقی ماندن، از میدان بیرون نرفتن.» (بیانات مقام معظم

رهبری در دانشگاه امام حسین (ع)، ۱۳۹۷/۴/۹، ۴۰۰۵۵، (https://khl.ink/f/۴۰۰۵۵)

این سیره پیامبران، ائمه و والیان حقیقی امر بوده که با صبر و پایداری جامعه را به اهداف مادی و معنوی راهنمایی می‌کرده‌اند. مقام معظم رهبری در سالگرد امام راحل (ره)، یکی از مهم‌ترین توصیه‌های امام را، مقاومت و ایستادگی دانسته و می‌فرماید: «یکی از برجسته‌ترین نقاط خط امام که در وصیت‌نامه و در همه بیانات امام منعکس است، لزوم ایستادگی قاطع در مقابل طمع‌ورزان و مستکبران است. این موضع را ملت ایران و همه مجموعه‌های گوناگون و نخبگان کشور - که پایبند به امام و وفادار به آرا و افکار امام هستند - باید با قوت تمام حفظ کنند. خود امام این جور بود. امام هیچ‌وقت به خاطر ملاحظه زورگویان عالم، از دفاع از مظلومین عالم دست نکشید. امام در طول زمان از مسئله فلسطین به عنوان یک مسئله اصلی یاد کرد. امام صریحاً در وصیت‌نامه و بیانات خود به ندای یا لِّلْمُسْلِمِیْنَ ملت‌های مظلوم اهمیت می‌دهد؛ دفاع صریح از حقوق مظلومین، دفاع صریح از حقوق ملت فلسطین و هر ملت مظلوم دیگر؛ این، روش امام است. این، خط امام است؛ این شیوه امام و این توصیه و وصیت امام است.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه در بیست و یکمین سالگرد رحلت امام خمینی ۱۳۸۹/۳/۱۴، ۹۵۲۴، (https://khl.ink/f/۹۵۲۴)

امام خمینی (ره) به عنوان ولی فقیه جامعه مسلمین، شیوه رسول الله (ص) و ائمه اطهار را در صبر و بردباری پیش گرفته و مقام معظم رهبری ضمن تأیید روش ایشان در تداوم این مسیر دشوار، نه تنها خود صبر را فراروی خود قرار داده؛ بلکه این امر مهم را به امت گوشزد نیز می‌کنند.

در روایات متعددی صبر به سه قسم، صبر در معصیت، صبر بر مصیبت، صبر بر طاعت تقسیم شده است. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی و جمعی از مسئولان نظام، ۱۴۰۰/۸/۲، (https://khl.ink/f/۴۸۸۹۱، ۱۴۰۰/۸/۲) گاهی این سه عرصه در امور شخصی است و گاهی در امور غیرشخصی و عمومی است؛ مانند اطاعتی که بر روی سرنوشت دیگران هیچ تأثیری نخواهد گذاشت، چه انسان آن را انجام دهد یا ندهد؛ گاه، اطاعت بر جامعه

اثرگذار است؛ همچون اطاعت در جهاد عمومی که نمونه آن در دوران دفاع مقدس دیده شد؛ در آن هنگام پایداری و ایستادگی بر دفاع چیزی نبود که فقط مربوط به شخص خود انسان باشد؛ بلکه با سرنوشت کشور ارتباط مستقیم داشت. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روسای سه قوه و مسئولان نظام، ۱۳۸۷/۶/۱۹، <https://khl.link/f/۳۷۸۳>) بنابراین صبری ارزشمند است که علاوه بر انسان، بر جامعه نیز تأثیرگذار باشد.

مقام معظم رهبری با توجه به آیه «إِنَّ تَمَسُّكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِنْ تُصِيبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا وَإِنْ تَضَرُّوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئاً إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ» (آل عمران/ ۱۲۰) یکی از مؤلفه‌های قدرتمندی نظام اسلامی را در مواجهه با دشمنان، صبر و تقوا می‌داند: «إِنَّ تَمَسُّكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِنْ تُصِيبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا وَإِنْ تَضَرُّوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئاً إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ»: اگر به شما خوشی رسد آنان را بدحال می‌کند و اگر به شما گزند رسد بدان شاد می‌شوند؛ و اگر صبر کنید و پرهیزگاری نمایید، نیرنگشان هیچ زبانی به شما نمی‌رساند؛ یقیناً خداوند به آنچه می‌کنند احاطه دارد.» (آل عمران/ ۱۲۰) این بیان رهبری بر اساس این آیه به ما می‌فهماند که: شما مسلمانان اگر صبر کنید و تقوا به خرج دهید از کینه دشمنان ایمن خواهید بود (طباطبایی، ۱۳۹۰ه.ش: ج ۳، ص ۳۸۷): «صبر و تقوا سبب می‌شود که همین دشمن عنود، این کپسول زشت کینه و بغضاء، با همه توانایی‌هایی که برای خودش فراهم کرده، هیچ غلطی در مقابل شما نتواند بکند.» بیانات در مراسم دانش‌آموختگی دانشجویان دانشگاه امام حسین (ع)، ۱۳۹۷/۴/۹، <https://khl.link/f/۴۰۰۵۵>

یکی از مؤلفه‌های صبر فرد و اجتماع آن است که رهبر جامعه، طلایه‌دار صبر بوده و برای رسیدن به مقصد با اَمّت همراه باشد تا به نتیجه مطلوب برسد. خداوند در مبارکه هود می‌فرماید: «فَاسْتَقِمْ كَمَا أَمَرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطَّعُوا أَنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ» (روم/ ۱۱۲) ای پیامبر! استقامت کن؛ صبر نشان بده! خود این صبر یعنی حرکت کردن از پل صراط و این کار بسیار سختی است که انسان در تمام احوال خود بداند که دارد از مسیر صراط عبور می‌کند. پیامبر موظف است نه تنها خودش؛ بلکه سیل عظیم مؤمنان و انسان‌ها را متوجه این

صراط بکند تا به چپ و راست منحرف نشوند و از مسیر حق خارج نگردند. امروز با توجه به حجمه‌های گوناگون دشمن در تمام ابعاد، ما نیازمند این استقامت و پایداری هستیم. چه بسیار در طول دوران دفاع مقدس و پس از آن دیدیم که افراد گرفتار هوای نفسانی شدند و از مسیر حق دور شدند یا با تهدیدات دشمنان لغزیده‌اند و نتوانستند در برابر این خواسته‌های نفسانی ایستادگی و مقاومت کنند و در عوض، گروهی که در مقابل این تهدیدات و خواسته‌های شیطانی و نفسانی صبر پیشه کردند، چنان روحشان را تربیت کردند که توانستند دشمنان را سرکوب یا وادار به تسلیم نمایند. (بدرخانی، ۱۴۰۰. ش: صص ۶۲-۶۳)

بر اساس بیانات رهبری صبر باید با استقامت همراه باشد. «استقامت» به معنای طلب قیام از هر چیز، تفسیر شده است. به عبارت دیگر طلب ظاهر شدن همه آثار و منافع آن چیز است؛ بنابراین معنای «استقامت طریق» این است که راه، به آن وصفی متّصف باشد که غرض از راه همان وصف است، و آن این است که کوتاه‌ترین خطّ، میان انسان و هدف وجود داشته باشد، ضمن اینکه راه روشن بوده و انسان را دچار تردید نسازد و به بیراهه نیندازد. همچنین استقامت انسان در یک کار این است که از نفس خود بخواهد که در باره آن امر قیام کرده آن را اصلاح کند، به گونه‌ای که دیگر فساد و نقص به آن راه نیابد و به حدّ کمال و تمامیت خود برسد. (طباطبایی، ۱۳۹۰. ش: ج ۱۱، ص ۴۷) بنابراین در جامعه اسلامی باید امت نیز در کنار رهبر در برابر سختی‌ها مقاومت کرده و ضمن ایجاد معنویت در این راستا، رهبر را در رساندن جامعه به سعادت دنیوی و اخروی یاری رسانند.

۶. نقش عمل نیک در گسترش معنویت در جامعه

واژه نیک در عربی به صورت «صالح» از ریشه «ص ل ح» می‌آید که در لغت به معنای درست و صحیح، است و در مقابل فساد قرار می‌گیرد. (دهخدا، بی‌تا: ذیل واژه عمل) صالح بودن در «وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنَكُمُ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (نور/ ۳۲) به معنای لیاقت و اهلیت است. صلاح به معنای «شایسته شدن، خوب شدن» است که ضد آن، فساد است؛ چنانکه در کتاب لغت آمده

است: «صَلَحَ الشَّيْءُ صَلَاحًا ضَدًّا فَسَدًا». در قرآن، گاهی صلاح مقابل با فساد و گاهی با سیئه آمده است. (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۴، ص ۱۴۲)

«عمل» به معنای کار است؛ اعم از آنکه خوب باشد یا بد. خوب و بد بودن آن به وسیله قرینه معلوم می‌شود (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۵، ص ۴۴)؛ مانند: «وَدَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَى حِينٍ عَفْلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يَقْتَتِلَانِ هَذَا مِنْ شِيعَتِهِ وَ هَذَا مِنْ عَدُوِّهِ فَاسْتِغَاثَهُ الَّذِي مِنْ شِيعَتِهِ عَلَى الَّذِي مِنْ عَدُوِّهِ فَوَكَزَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ»: و داخل شهر شد بی‌آنکه مردمش متوجه باشند. پس دو مرد را با هم در زد و خورد یافت؛ یکی، از پیروان او و دیگری از دشمنانش [بود]. آن کس که از پیروانش بود، بر ضد کسی که دشمن وی بود، از او یاری خواست. پس موسی مشت‌ی بدو زد و او را کشت. گفت: «این کار شیطان است؛ چراکه او دشمنی گمراه‌کننده [و] آشکار است.» (قصص/ ۱۵)

اصل کار کردن در اسلام امری مطلوب است، در روایتی نقل شده است از پیامبر اکرم (ص) که زمانی یک جوانی، تبلی می‌کند و کار انجام نمی‌دهد، می‌فرماید: «سقط من عینی: از چشمم افتاد» و در مقابل نبی اکرم (ص) دست زمخت و پینه‌بسته کارگر را می‌بوسد و می‌فرماید: «هذه يد لا تمسه النار»؛ آتش، این دست را لمس نمی‌کند. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار کارگران و کارآفرینان، ۱۳۸۵/۲/۶، <https://khl.ink/f/۳۳۳۳۷>) بنابراین اصل کار کردن امری خوب است که موجب پاداش می‌گردد؛ اما در کنار کار کردن، نیکو بودن آن عمل نیز، شرط است.

عمل هر فرد در سرنوشت شخص دخیل است؛ اما عمل اجتماعی در تمامی اجتماع تأثیرگذار است. با داشتن ایمان راسخ و عمل صالح می‌توان هر مانعی را از سر راه برداشت، مقام معظم رهبری می‌فرماید: «اگر ملت‌ها وارد میدان بشوند با هدف مشخص، با شعار مشخص، با ایمان راسخ در دل و عمل صالح در کنار آن هیچ مانعی در مقابل آن‌ها قادر به مقاومت نیست». مصداق عینی این حرکت ایستادگی ملت و گسترش در منطقه است: «ایستادگی ملت ایران توانسته است این روحیه را در منطقه بگستراند که می‌شود در مقابل هیمنه استکبار ایستاد!» (گروهی از نویسندگان، ۱۳۹۱.ش: ج ۲، ص ۵۲) همچنین ایشان با تعمیق

دقیق در اندیشه و حرکت امام عظیم‌الشان انقلاب می‌فرماید که: «اگر امام(ره) آن عوامل اصلی معنویت؛ ارتباط با خدا، کار برای رضای او، تقوا و انجام تکلیف را نمی‌داشت، نه انقلاب به پیروزی می‌رسید، نه شما مردم این‌گونه عاشقش می‌شدید، نه می‌توانست این طوفان را در دنیا به وجود آورد، و نه قادر بود در مقابل تهدید و ارباب دشمن، مثل کوه بایستد.» (بیانات مقام معظم رهبری در مراسم بیعت فرماندهان و اعضای کمیته‌های انقلاب اسلامی،
(<https://khl.ink/f/۲۰۸۰،۱۳۶۸/۳/۱۸>)

مقام معظم رهبری معتقد هستند که «عمل و کار» در ادبیات قرآنی دارای رتبه بالایی قرار دارد. کار فقط به معنای کار کردن در کارخانه، مزرعه یا غیره نیست. اما در مورد «عمل صالح» که در قرآن به آن تأکید شده است، شامل این موارد هم است؛ یعنی شما وقتی کاری انجام می‌دهید که با وجدان کاری یا احساس مسئولیت یا جدیت و تلاش و نوآوری یا با هدف اداره زندگی همراه است، خود این، یک عمل صالح(شعراء/ ۲۲): «الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» محسوب می‌گردد. عمل صالح شامل این‌ها هم هست؛ چه بهتر از این که انسان مشغول به کسب‌وکار حلالی باشد، که درآمد زندگی او وابسته به آن است؛ در عین حال همین کار عمل صالحی است که در قرآن، عدل ایمان قرار داده شده است. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار کارگران و کارآفرینان ۱۳۸۷/۲/۴، <https://khl.ink/f/۳۴۲۵>)

استناد بیانات رهبری را می‌توان در آیاتی یافت که حکایت‌گر ایمان و عمل صالح برای مؤمنان هستند. خداوند متعال در آیات فراوانی به نقش عمل صالح در معنویت دینی تصریح کرده است: «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَحْسَنَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ»؛ و آنان که ایمان آورده و نیکوکار شدند؛ البته ما هم گناهانشان را محو و مستور کنیم و بهتر از آن اعمال نیکشان به آن‌ها پاداش دهیم.» (عنکبوت/ ۷) پس این عمل صالح است که اگر به خدمت ایمان، در آید، عمل خواهد کرد.

خداوند به بندگان خود وعده داده که اگر ایمان بیاورند و عمل صالح انجام دهند، خلیفه خدا در زمین خواهند شد؛ یعنی قدرت را در دست خواهند گرفت(بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه ۱۳۷۷/۱۰/۴، <https://khl.ink/f/۲۹۲۲>): «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ

وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لِيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» (نور/ ۵۵) این آیه وعده نیکو و زیبایی برای مؤمنین است که عمل صالح هم دارند، به آنان وعده می‌دهد که به‌زودی جامعه صالحی مخصوص خودشان برایشان ایجاد می‌کند و زمین را در اختیار آن‌ها می‌گذارد و دین آن‌ها را در زمین قدرتمند می‌سازد، و امنیت را جایگزین ترس پیشین آن‌ها می‌کند، امنیتی که دیگر از منافقین و نیرنگ آنان، و از کفار و جلوگیری‌هایشان بیمی نداشته باشند؛ خدای را آزادانه عبادت کرده و چیزی را شریک او قرار ندهند. (طباطبایی، ۱۳۹۰ ه.ش: ج ۱۵، ص ۱۵۱)

بعد از آن خداوند از انسان‌ها می‌خواهد تا مسئولیت خویش را به عنوان خلیفه الهی به‌درستی انجام دهند؛ زیرا این تنها روشی است که انسان می‌تواند به کمال خویش دست یابد، همان‌طوری که ایمان به عنوان عمل صالح در آموزه‌های قرآنی عامل ورود به بهشت معرفی شده، اعمال اقتصادی چون انفاق، احسان مالی، اکرام مالی، اطعام، صدقه، قرض‌الحسنه و مانند آن‌ها به عنوان عمل صالح اصلی ورود انسان‌ها به بهشت دانسته شده است؛ در حقیقت دو بال، عمل صالح ایمانی و عمل صالح عبادی و اقتصادی تنها رهاورد انسان برای رسیدن به سعادت ابدی می‌باشد. (دارابی، مسعود، ۱۳۹۹ ه.ش: ص ۱۷) و گرنه کسانی که ایمان ندارند، اعمال آن‌ها سودی نخواهد داشت.

می‌توان فردی بی‌ایمان، دارای کرداری پسندیده یا یک فرد مؤمن با انگیزه‌های غیر الهی تصور کرد؛ اما آن عمل صالحی که در قرآن بارها بر آن تأکید شده - که مستحق پاداش است - کرداری است که با انگیزه‌های الهی انجام شود؛ پس آن اعمال صالحی که ریشه‌اش بر منبع ایمان (دارای نیت الهی و خالصانه) باشد، مانند درختی استوار و محکم پابرجا خواهد ماند. (سبحانی، ۱۳۸۳: ج ۳، ص ۳۱۷)

«عمل صالح» یکی از واژه‌های قرآنی است که معنای وسیعی را در بر می‌گیرد و شامل هر کار خوبی است که برای خدا انجام گیرد. در زبان فارسی به آن «عمل نیک» گفته می‌شود و در قرآن در مقابل «عمل سوء» قرار گرفته و از این طریق تفسیر آن به «عمل نیک» تأیید شده است؛

مثلاً در آیه شریفه «و دَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَى حِينٍ غَمَلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يَقْتَتِلَانِ هَذَا مِنْ شِيعَتِهِ وَ هَذَا مِنْ عَدُوِّهِ فَاسْتَعَاثَ الَّذِي مِنْ شِيعَتِهِ عَلَى الَّذِي مِنْ عَدُوِّهِ فَوَكَرَهُ مُوسَى فَقَضَى- عَلَيْهِ قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ» (فصلت/ ۴۹) و جائیه «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ» (جائیه/ ۱۵) و در سوره‌های دیگر (نساء/ ۱۲۳-۱۲۴، انعام/ ۵۴، جائیه/ ۲۱) به صراحت این امر آمده است: «هر کس کار نیک انجام دهد به سود خود و هر کس کار بد انجام دهد به زیان خود، انجام داده است.» بنابراین عمل صالح همان عمل نیک است که ضد «عمل سوء» است. (سبحانی، ۱۳۸۳: ج ۳، ص ۳۱۶) البته در قرآن از الفاظ دیگری برای نشان دادن این تقابل استفاده شده است؛ مانند: «حسنات» و «سینات» «کارهای نیک، اثر کارهای بد را از بین می‌برد، این برای یادآوران، وسیله یادآوری است» (هود/ ۱۱۴). که بیان‌کننده همان اعمال نیک و بد انسان است.

بر اساس عصر (عصر، آیات ۱-۳) همه انسان‌ها در خسراند؛ مگر کسانی که اهل ایمان و عمل صالح باشند. سایر آیات نیز، بدین امر اشاره دارند.

در مبارکه شعراء آمده است: «إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَ ذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا وَ انْتَصَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا وَ سَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ»: مگر کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام می‌دهند و خدا را بسیار یاد می‌کنند، و به هنگامی که مورد ستم واقع می‌شوند به دفاع از خویشتن (و مؤمنان) برمی‌خیزند.» (شعرا/ ۲۲۷) ایمان و عمل صالح جلوی ترک حق و پیروی باطل را می‌گیرد و ذکر کثیر خدا، آدمی را همواره به یاد خدا می‌اندازد و او را به سوی حق می‌برد - آن حقی که مایه رضایت اوست - و از باطلی برمی‌گرداند که او دوست نمی‌دارد بندگان به آن مشغول باشند؛ در نتیجه چنین افرادی دچار آن گمراهی‌های سایر افراد نمی‌شوند. (طباطبایی، ۱۳۹۰ه.ش: ج ۱۵، ص ۳۳۱-۳۳۲)

در مبارکه انشقاق آمده است: «إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ»: مگر کسانی که ایمان آورده و اعمال صالح انجام داده‌اند، که برای آنان پاداشی است قطع‌نشدنی!» (انشقاق/ ۲۵)

این رزق حق مردم با ایمان و صالح است، هر چند که این استحقاق را خدا به آن‌ها داده، نه اینکه از پیش خود به دست آورده باشند؛ همچنان که فرمود: «إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَكَانَ سَعْيَكُمْ مَشْكُورًا» (دهر/ ۲۲) زیرا رزقی که به عنوان مزد به کسی می‌دهند، منت بر نمی‌دارد. (طباطبایی، ۱۳۹۰ ه. ش.؛ ج ۱۷، ص ۳۶۲) بنابراین اگر انسان از معصیت الهی دوری گزیند و به اعمال صالح فردی و اجتماعی روی آورد، جامعه صالح تشکیل شده و خداوند صلاح دنیا و آخرت افراد را تأمین خواهد کرد.

نتیجه

بررسی زمینه‌های انگیزشی و کنشی گسترش معنویت در جامعه نشان می‌دهد که اولین مبحث در این راستا دعا و نیایش به درگاه خداوند متعال است که موجب محبت به خداوند متعال می‌گردد. استجاب دعا شرایطی دارد که با تحصیل آن شرایط، انسان به آرامش قلبی رسیده و باعث زنده نگه داشتن دل گشته و تقویت ایمان و اخلاص در عمل را در پی دارد و همراهی عمل با دعا موجب رشد فضایل اخلاقی می‌شود.

زهد به معنای بی‌اعتنایی به دنیا بوده؛ بدین معنا که انسان دلباخته دنیا نشود؛ یعنی در عین اینکه از امکانات دنیوی استفاده می‌کند، در برابر به دست آمدن چیزی یا از دست دادن آن اندوهگین نشود، عدم دلبستگی به دنیا، موجبات تمایل انسان به معنویات را فراهم کرده و از امکانات دنیوی برای پیشبرد اهداف معنوی استفاده خواهد کرد.

شکر نعمت به معنای به کار گرفتن آن در جایگاه خویش است که موجب افزایش نعمت می‌شود. در مقابل، کفران نعمت موجب نابودی نعمت و عذاب شدید از سوی خداوند متعال است. سپاسگزاری از مخلوق، سپاس از خالق جهانیان است و نتیجه شاکر بودن در صابر شدن متجلی می‌گردد.

صداقت اعم از راست‌گویی در زبان بوده و صداقت گفتاری و رفتاری را شامل می‌شود. صداقت در همه مسئولیت‌ها اهمیت ویژه‌ای دارد و در مسئولین و کارگزاران به دلیل تأثیرگذاری بر کل اجتماع اهمیت دوچندان می‌یابد. دخول و خروج با صداقت در کار به معنای عدم ریاکاری، ضمانت اجرایی عمل را در پی دارد که انسان را از ریاکاری و ظاهرسازی باز می‌دارد.

صبر و پایداری سیره پیامبران و اولیای الهی بوده که در طول تاریخ موجب مقاومت در مقابل مستکبران عالم می‌گردیده است. این امر یکی از مؤلفه‌های مهم نظام اسلامی در مقابل دشمنان بوده که قرآن بر آن تکیه کرده و این استقامت طریق موجب نهادینه شدن و استحکام افراد در جامعه شده و تقویت جامعه را در پی دارد.

عمل صالح امری است که در کنار ایمان نمود پیدا می‌کند و در دو حیطة فردی و اجتماعی تأثیرگذار است. قرآن به ایمان و عمل صالح اهمیت بسیاری داده و آینده جهان را از آن صالحان دانسته است، به شرط اینکه انسان‌ها به درستی وظایف خود را به انجام برسانند. عمل صالح در کنار ایمان معنا پیدا می‌کند، وگرنه عمل بدون ایمان شاید در دنیا تجلیاتی داشته باشد؛ ولی برای آخرت انسان بازدهی نداشته و گردوغباری پراکنده خواهد شد، در نقطه مقابل خداوند متعال به کسانی که اعمال خود را با ایمان در کنار عمل صالح به انجام می‌رسانند، وعده‌های بزرگی در دنیا و آخرت داده است.

فهرست منابع

- ❖ فولادوند، محمد مهدی، ۱۴۱۸ ه.ق، ترجمه قرآن کریم، نشر دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، تهران.
- ❖ انصاریان، حسین، ترجمه قرآن، نشر اسوه، قم، ۱۳۸۳ ه.ش.
- ❖ شریف الرضی، محمد بن حسین، قم ۱۳۸۱، نهج البلاغه، ترجمه شیروانی، علی، ناشر نسیم حیات.
- ❖ شریف الرضی، محمد بن حسین، ۱۳۷۹، نهج البلاغه، ترجمه فیض الاسلام اصفهانی، ناشر مؤسسه چاپ و نشر انتشارات فیض الاسلام، تهران، چاپ پنجم.
- ❖ شریف الرضی، محمد بن حسین، ۱۴۱۴ ق، نهج البلاغه، محقق: صالح، صبحی، قم، هجرت، چاپ اول.
- ❖ علی بن الحسین، امام چهارم (علیه السلام)، ۱۳۷۶، صحیفه سجّادیّه، ترجمه فیض الاسلام اصفهانی، ناشر فقیه، چاپ دوم، تهران.
- ❖ علی بن الحسین، امام چهارم (علیه السلام)، ۱۳۷۵، صحیفه سجّادیّه، ترجمه آیتی، عبدالمحمّد، ناشر سروش، چاپ دوم، تهران.
- ❖ علی بن الحسین، امام چهارم (علیه السلام)، ۱۳۷۶ ش، الصحیفه السجّادیة، قم، چاپ اول.
- ❖ علی بن موسی، امام هشتم (علیه السلام)، ۱۴۰۶ ق، صحیفه الإمام الرضا (علیه السلام)، محقق/مصحح: نجف، محمد مهدی، مشهد، کنگره جهانی امام رضا (ع)، چاپ اول.
- کتب
۱. ابن اثیر، مبارک بن محمد، ۱۳۶۷، النهایة فی غریب الحدیث و الأثر، محقق: طنّاحی، محمود محمد، زاوی، طاهر احمد، قم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، چاپ چهارم.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۴۱۳ ه.ق، من لا یحضره الفقیه، نشر دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیّه قم، قم.

۳. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، ۱۳۶۲ ش، الخصال، قم، چاپ اول.
۴. ابن بابویه، محمد بن علی، عیون أخبار الرضا (ع)، ۱۳۷۸ ش، محقق/مصحح: مهدی لاجوردی، تهران، نشر جهان، چاپ اول.
۵. ابن منظور، محمد بن مكرم، ۱۴۱۴ق، لسان العرب، بیروت، دار صادر، چاپ سوم.
۶. الهامی‌نیا، علی اصغر و حسینی، قوام‌الدین و همکاران، ۱۳۹۰ ه.ش، معنویت اسلامی چیستی چرایی و چگونگی، نشر زمزم هدایت، چاپ اول.
۷. اسلامی، سیدحسین، ۱۳۹۳ ه.ش، امام، اخلاق، سیاست، قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۸. بستانی، فؤاد افرام، ۱۳۷۵ ه.ش، فرهنگ ابجدی، اسلامی، تهران، چاپ دوم.
۹. بدرخانی، غلامرضا، ۱۴۰۰ ه.ش، اندیشه مقاومت در منظومه فکری امام خامنه‌ای تهران، (دام عزه) ناشر سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح.
۱۰. برقی، احمد بن محمد بن خالد، ۱۳۷۱ ش، المحاسن، محقق/مصحح: محدث، جلال‌الدین، قم، دار الکتب الإسلامية، چاپ دوم.
۱۱. پورافکاری، نصرت‌الله، فرهنگ جامع روان‌شناسی و روان‌پزشکی، تهران: فرهنگ معاصر، جلد ۱.
۱۲. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۷، تفسیر موضوعی قرآن کریم مراحل اخلاق در قرآن، نشر اسراء، چاپ هفتم.
۱۳. حرّانی، ابو محمد حسن، ۱۳۷۶ ه.ق، تحف العقول، تهران، مکتبه الصدوق.
۱۴. حسین خانی، نورالله، ۱۳۹۲ ه.ش، مبانی نظری اندیشه‌های دفاعی امام خامنه‌ای (مدّ ظلّه العالی)، ناشر یاران شاهد، تهران، ایران سال نشر.
۱۵. خامنه‌ای، سیدعلی، ۱۳۵۳ ه.ش، طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن (سلسله جلسات مقام معظم رهبری)، تنظیم صهبا، نشر مؤسسه ایمان جهادی.

۱۶. خسروپناه، عبدالحسین و جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۶ ه. ش، منظومه فکری آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، ناشر سازمان انتشارات پژوهشکده فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول.
۱۷. خطیبی کوشک، محمد، نگارش، حمید، ۱۳۸۶ ه. ش، فرهنگ شیعه (کلام)، نشر زمزم هدایت، چاپ دوم.
۱۸. خمینی، روح‌الله، بی تا، صحیفه امام، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۹. دارابی، مسعود، ۱۳۹۹ ه. ش، اقتصاد مقاومتی و ظرفیت‌های نیروهای مسلح در اندیشه امام خامنه‌ای، نشر سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح، محل نشر تهران.
۲۰. دهخدا، علی‌اکبر، بی تا، دهخدا.
۲۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۳۷۴ ه. ش، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن (راغب اصفهانی)، مرتضوی، تهران، چاپ دوم.
۲۲. سبحانی، جعفر، ۱۳۸۳، منشور جاوید، نشر مؤسسه امام صادق، زمستان.
۲۳. سماهیجی، عبدالله بن صالح، ۱۳۹۶ ه. ش، الصحیفة العلویة و التحفة المرتضویة، مترجم رسولی محلاتی، سیدهاشم، محقق رسولی محلاتی، سیدهاشم، انتشارات اسلامی، تهران.
۲۴. طباطبایی، سیدمحمدحسین، ۱۳۹۰ ه. ش، المیزان فی تفسیر القرآن، لبنان، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، چاپ دوم.
۲۵. طریحی، فخرالدین بن محمد، ۱۳۷۵ ه. ش، مجمع البحرین، محقق: حسینی اشکوری، احمد، تهران، مرتضوی، چاپ سوم.
۲۶. طریقی، احسان، بهار ۱۳۹۶ ه. ش، رهنمودهای اخلاقی تربیتی مقام معظم رهبری، نشر مؤسسه فرهنگی هنری طریق معرفت ثقلین، چاپ دوم.
۲۷. طوسی، محمد بن الحسن، بی تا، التبیان، دار إحياء التراث العربی، لبنان، بیروت.

۲۸. طوسی، محمد بن الحسن، ۱۴۱۴ق، الأمالی، محقق: مؤسسه البعثة، قم: دار الثقافة، چاپ اول.
۲۹. عمید، حسن، بی‌تا، فرهنگ فارسی عمید.
۳۰. فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۰۹ق، کتاب العین، قم، نشر هجرت، چاپ دوم.
۳۱. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، ۱۴۱۵ه.ق، القاموس المحيط، بیروت، نشر دار الکتب العلمیه.
۳۲. قرشی، سیدعلی اکبر، ۱۳۷۱ ه.ش، قاموس قرآن، تهران، نشر دارالکتب الاسلامیه، چاپ ششم.
۳۳. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۴۰۷ق، کافی، محقق غفاری، علی اکبر و آخوندی، محمد، تهران، دار الکتب الإسلامیه، چاپ چهارم.
۳۴. هاشمی خوبی، میرزا حبیب‌الله، ۱۴۰۰ق، منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغة (خوئی)، تهران، نشر مکتبه الاسلامیه، چاپ چهارم.
۳۵. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بی‌تا، بحارالانوار، بیروت، نشر دار إحياء التراث العربی.
۳۶. مسعودی، علیرضا، بهار ۱۳۷۸، فضایل و آثار ذکر، انتشارات ام ابیها، چاپ اول.
۳۷. مصطفوی، سیدحسن، ۱۳۶۰ ش، التحقیق فی کلمات القرآن، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۳۸. مطهری، مرتضی، ۱۳۸۳ ه.ش، سیری در نهج البلاغه، انتشارات صدرا.
۳۹. مطهری، مرتضی، ۱۳۷۸ ه.ش، مجموعه آثار شهید مطهری، انتشارات صدرا.
۴۰. معین، محمد، بی‌تا، فرهنگ فارسی معین.
۴۱. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۱ ه.ش، تفسیر نمونه، دار الکتب الإسلامیه، چاپ ۱۰.

۲. ریاضی، وحید، قربانی، سعید، پائیز ۱۳۹۹ ه.ش، دفاع آینده‌نگر در اندیشه امام خامنه‌ای (دام عزه)، ناشر سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح، دبیرخانه دائمی تبیین اندیشه دفاعی امام خامنه‌ای (دام عزه)، تهران. ایران، چاپ اول.
۳. شهردوست، نیلوفر، آذر ۱۴۰۰ ه.ش، نقش معنویت در زندگی؛ توصیه‌هایی برای رشد معنوی،
<https://www.chetor.com/۲۴۳۲۱۳-%D۹٪.۸۵٪.D۸٪.B۹٪.D۹٪.۸۶٪.D۹٪.۸۸٪.DB٪.۸C٪.D۸٪.AA>
تاریخ رویت ۱۴۰۲/۰۴/۳۰.
۴. صباغیان، یحیی، زمستان، عقلانیت و صلح در اسلام، روابط فرهنگی سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، سال اول، شماره دوم ۱۳۹۴.
۵. صفوی، سیدیحیی و حسین بادینلو، ۱۳۹۹ ه.ش، مجموعه مقاله‌های توانمندسازی معنوی در نیروهای مسلح در اندیشه امام خامنه‌ای (مد ظله العالی)، ناشر سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح، تهران.
۶. علیرضا دهقان‌پور، ژیلای بخشی، شهریور ۱۳۹۳، معنائشناسی احسان در قرآن، پژوهش‌نامه معارف قرآنی، دوره ۵، شماره ۱۷.
۷. قادری، علی و سایر پدیدآورندگان، ۱۴۰۰ ه.ش، تأملاتی در منظومه فکری امام خامنه‌ای (دام عزه) (مجموعه مقالات)، ناشر سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح. انتشارات دفاع، تهران.
۸. قربانی، سعید، ۱۳۹۲ ه.ش، علم و فناوری دفاعی از دیدگاه امام خامنه‌ای (دام عزه)، ناشر یاران شاهد (سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح)، تهران.
۹. گروه نویسندگان، ۱۳۸۷ ه.ش، مجموعه مقالات هم‌اندیشی زیارت، ناشر مشعر، قم.
۱۰. گروه نویسندگان، ۱۳۹۱ ه.ش، برگزیده مقالات اولین همایش تبیین اندیشه‌های دفاعی امام خامنه‌ای (دام عزه)، ناشر یاران شاهد، تهران.

۱۱. حسین خانی، نورالله، ۱۳۹۹ ه. ش، مبانی نظری اندیشه‌های دفاعی امام خامنه‌ای (مدّ ظلّه العالی)، ناشر یاران شاهد، تهران.
 ۱۲. لطفی مرزناکی، رحمان، ۱۳۹۸ ه. ش، اقتصاد مقاومتی نظریه‌ای بنیادین در تقابل با وابستگی از منظر رهبر معظم، ناشر سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح. دبیرخانه دائمی تبیین اندیشه دفاعی امام خامنه‌ای (دام عزه)، تهران.
 ۱۳. لطفی مرزناکی، رحمان، ۱۳۹۹ ه. ش، مجموعه مقاله‌های توانمندسازی معنوی در نیروهای مسلح در اندیشه امام خامنه‌ای (مدّ ظلّه العالی)، همایش تبیین اندیشه‌های دفاعی امام خامنه‌ای (چهارمین، ۱۳۹۷، تهران)، ناشر سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح. انتشارات دفاع، تهران.
 ۱۴. لطفی مرزناکی، رحمان، ۱۴۰۰ ه. ش، اقتصاد مقاومتی نظریه‌ای بنیادین در تقابل با وابستگی از منظر رهبر معظم، ناشر سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح. دبیرخانه دائمی تبیین اندیشه دفاعی امام خامنه‌ای (دام عزه)، تهران.
 ۱۵. مصطفوی، سیدمصطفی، احسان، منبع مسئولیت، مجله فقه و حقوق، ۱۳۸۴، شماره ۶.
 ۱۶. نجفی، محمدعلی، ۱۳۹۹ ه. ش، جایگاه خلاقیت و نوآوری در اندیشه دفاعی امام خامنه‌ای (دام عزه)، مجموعه مقاله‌های توانمندسازی معنوی در نیروهای مسلح در اندیشه امام خامنه‌ای (دام عزه)، همایش تبیین اندیشه‌های دفاعی امام خامنه‌ای (چهارمین، ۱۳۹۷، تهران)، ناشر سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح، تهران.
 ۱۷. یعقوبی، عبدالرسول، پاییز ۱۳۹۱، معناشناسی واژه روحانیت، مجله معرفت اجتماعی فرهنگی، سال سوم، شماره چهارم.
 ۱۸. یوسفیان، نعمت‌الله، زمستان ۱۳۸۷، نوآوری و شکوفایی از دیدگاه امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری، مجله حصون، شماره ۱۸.
- وبگاه‌های جهانی

۱. آرشیو آثار صوتی استاد علی تقوی، مرکز تخصصی آموزش واجب فراموش شده، در کانال ای‌تا: <https://eitaa.com/sound۹۹>.
۲. ابر نور (مرکز نور): [/https://abreanoor.ir](https://abreanoor.ir).
۳. بیانات امام خمینی (ره): <http://www.imam-khomeini.ir>.
<http://www.imam-khomeini.ir/fa>
۴. بیانات مقام معظم رهبری (دام عزه): <https://farsi.khamenei.ir>.
۵. بیانات امام معظم رهبری: <https://www.leader.ir/fa> و <https://khamenei.ir>.
۶. پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه: <https://hawzah.net/fa/Article/View>.
۷. سایت پرس‌مان دانشگاهیان: <http://nahad-tums.ir/Porseman.aspx> و www.porseman.com.

Bibliography

- ❖ Fouladvand, Mohammad Mehdi, ۱۴۱۸ AH (۱۹۹۸ CE), *Translation of the Holy Quran*, Publisher: Dafater-e Motale'at-e Tarikh va Ma'arif-e Eslami (Office for Islamic History and Sciences Studies), Tehran.
- ❖ Ansarian, Hossein, ۱۳۸۳ SH (۲۰۰۴ CE), *Translation of the Quran*, Publisher: Uswah, Qom.
- ❖ Sharif al-Radhi, Mohammad bin Hussain, Qom, ۱۳۸۱ SH (۲۰۰۲ CE), *Nahj al-Balaghah (The Peak of Eloquence)*, Translator: Shirvani, Ali, Publisher: Nasim Hayat.
- ❖ Sharif al-Radhi, Mohammad bin Hussain, ۱۳۷۹ SH (۱۹۹۹ CE), *Nahj al-Balaghah (The Peak of Eloquence)*, Translator: Feiz al-Islam Isfahani, Publisher: Moassaseh Chap va Nashre Entesharate Feiz al-Islam, Tehran, ۰th Edition.
- ❖ Sharif al-Radhi, Mohammad bin Hussain, ۱۴۱۴ AH (۱۹۹۳ CE), *Nahj al-Balaghah (The Peak of Eloquence)*, Researcher: Saleh, Sobhi, Qom, Hijrat, ۱st Edition.
- ❖ Ali bin al-Husayn, Imam Zain al-Abidin (AS), ۱۳۷۶ SH (۱۹۹۷ CE), *Sahifah Sajjadiyyah (Psalms of Islam)*, Translator: Feiz al-Islam Isfahani, Publisher: Faqih, ۲nd Edition, Tehran.
- ❖ Ali bin al-Husayn, Imam Zain al-Abidin (AS), ۱۳۷۰ SH (۱۹۹۶ CE), *Sahifah Sajjadiyyah (Psalms of Islam)*, Translator: Ayati, Abd al-Mohammad, Publisher: Soroush, ۲nd Edition, Tehran.
- ❖ Ali bin al-Husayn, Imam Zain al-Abidin (AS), ۱۳۷۶ SH (۱۹۹۷ CE), *Al-Sahifah al-Sajjadiyyah (Psalms of Islam)*, Qom, ۱st Edition.

- ❖ Ali bin Musa, Imam Reza (AS), ۱۴۰۶ AH (۱۹۸۵ CE), *Sahifah Imam Reza*, Editor/Corrector: Najaf, Mohammad Mehdi, Mashhad, Kongre Jahani Imam Reza, ۱st Edition.

Books

۱. Amidi, Hassan, n.d., *Farhang Farsi Amid (Amidi's Persian Dictionary)*.
۲. Badrkhani, Gholamreza, ۱۴۰۰ SH (۲۰۲۱ CE), *Andisheh-ye Maqaviy-e Enghelab-e Eslami Dar Dideh-ye Imame Khomeini (The Maqavian Thought of the Islamic Revolution in the View of Imam Khomeini)*, Published by the Ideological-Political Organization of the Ministry of Defense and Support of the Armed Forces.
۳. Barqi, Ahmad bin Mohammad bin Khalid, ۱۳۷۱ SH (۱۹۹۲ CE), *Al-Mahasin (The Beauties)*, Edited by Jalal al-Din Mohaddes, Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, ۲nd Edition.
۴. Bostani, Fuad Afram, ۱۳۷۵ SH (۱۹۹۶ CE), *Farhang Abjadi Islami (Islamic Alphabetical Dictionary)*, Tehran, ۲nd Edition.
۵. Darabi, Masoud, ۱۳۹۹ SH (۲۰۲۰ CE), *Eghtesad Movaqati va Zarfiate Nezahaye Nirouhay-e Mosallah dar Andishe-ye Imam Khamenei (Resilient Economy and the Potential of the Armed Forces in Imam Khamenei's Thought)*, Published by the Ideological-Political Organization of the Ministry of Defense and Support of the Armed Forces, Tehran.
۶. Dehkhoda, Ali Akbar, n.d., *Dekhhoda*.
۷. *Farahidi*, Khalil bin Ahmad, ۱۴۰۹ AH (۱۹۸۸ CE), *Kitab Al-Ayn*, Qom, Nashr Hijrat, ۲nd Edition.
۸. Firoozabadi, Mohammad bin Ya'qub, ۱۴۱۵ AH (۱۹۹۴ CE), *Al-Qamus Al-Muhit (The Comprehensive Dictionary)*, Beirut, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
۹. Harrani, Abu Mohammad Hasan, ۱۳۷۶ AH (۱۹۵۶ CE), *Tuhaf al-Aqoul (The Gifts of Intellect)*, Tehran: Maktabat al-Saduq.

۱۰. Hashemi Khoei, Mirza Habibullah, ۱۴۰۰ AH (۱۹۷۹ CE), *Minhaaj al-Bara'ah fi Sharh Nahj al-Balaghah (The Method of Excellence in Interpreting Nahj al-Balaghah)*, Tehran, Nashr Maktabat al-Islamiyyah, ۴th Edition.
۱۱. Hosseinkhani, Nuralah, ۱۳۹۲ SH (۲۰۱۳ CE), *Mabani Nazari-ye Andishah-haye Defa'i Imam Khamenei (The Theoretical Foundations of Imam Khamenei's Defensive Ideas)*, Published by Yaran Shahid, Tehran.
۱۲. Ibn Athir, Mubarak bin Mohammad, ۱۳۶۷ AH (۱۹۴۷ CE), *Al-Nihayah fi Ghareeb al-Hadith wa al-Athar (The Ultimate in the Strange of Hadiths and Traditions)*, Edited by Tanaahi, Mahmoud Mohammad and Zaawi, Taher Ahmad, Qom: Moassaseh Matboo'ati Ismailiyan, ۴th Edition.
۱۳. Ibn Babawayh, Mohammad bin Ali (Sheikh Saduq), ۱۳۶۲ SH (۱۹۸۳ CE), *Al-Khisal (The Traits)*, Qom, ۱st Edition.
۱۴. Ibn Babawayh, Mohammad bin Ali, ۱۴۱۳ AH (۱۹۹۲ CE), *Man La Yahdhuru al-Faqih (He Who has No Access to a Jurisprudent)*, Published by the Islamic Publications Office affiliated with the Seminary Community of Qom, Qom.
۱۵. Ibn Babawayh, Mohammad bin Ali, *Ayyun Akhbar al-Reza (AS) (The Springs of the News of al-Reza (AS))*, Edited by Mahdi Lajvardi, Tehran: Nashr-e Jahan, ۱st Edition, ۱۳۷۸ SH (۱۹۹۹ CE).
۱۶. Ibn Manzur, Mohammad bin Makram, ۱۴۱۴ AH (۱۹۹۳ CE), *Lisan al-Arab (The Tongue of the Arabs)*, Beirut: Dar Sader, ۳rd Edition.
۱۷. Ilhami Nia, Ali Asghar and Hosseini, Gholam Din, et al., ۱۳۹۰ SH (۲۰۱۱ CE), *Ma'naviyat-e Islami: Chisti, Charayi va Chigonagi (Islamic Spirituality: Essence, Reasons, and Methods)*, Zamzam Hedayat Publication, ۱st Edition.

۱۸. Islami, Sayyid Hassan, ۱۳۹۳ SH (۲۰۱۴ CE), *Imam, Akhlaq, Siyasat (Imam, Ethics, Politics)*, Qom: Moassaseh Tanzim va Nashr-e Athar-e Imam Khomeini.
۱۹. Javadi Amoli, Abdullah, ۱۳۸۷ SH (۲۰۰۸ CE), *Tafsir-e Mozu'i-e Quran-e Karim Marahel-e Akhlaq dar Quran (Subjective Exegesis of the Holy Quran: Stages of Ethics in the Quran)*, Esra Publication, ۷th Edition.
۲۰. Khalil bin Ahmad Farahidi, *Al-Ayn*, ۱st Edition, Dar al-Hijrah Foundation, Researched by Dr. Mehdi Mokhzomi.
۲۱. Khamenei, Sayyid Ali, ۱۳۵۳ SH (۱۹۷۴ CE), *Tareh Kolli-ye Andisheh-ye Islami dar Quran (The Overall History of Islamic Thought in the Quran)*, Organized by Soheba, Published by Mousavi Imani Jihad Foundation.
۲۲. Khatibi Kooshk, Mohammad, Negarish, Hamid, ۱۳۸۶ SH (۲۰۰۷ CE), *Farhang-e Shia (Kalam) (Shia Dictionary (Theology))*, Zamzam Hedayat Publication, ۲nd Edition.
۲۳. Khomeini, Ruhollah, No date, *Sahifeh Imam (Imam's Saying Works)*, Tehran: Moassaseh Tanzim va Nashr-e Athar-e Imam Khomeini (Imam's Khomeini's Works Compilation and Publication).
۲۴. Khosropeh, Abdulhossein and various authors, ۱۳۹۶ SH (۲۰۱۷ CE), *Manzomeh Fikri Ayatollah Al-uzma Khamenei (The Comprehensive Thought of Grand Ayatollah Khamenei)*, Published by the Publications Organization of the Institute for Cultural and Islamic Studies, ۱st Edition.
۲۵. Kulayni, Mohammad bin Ya'qub, ۱۴۰۷ AH (۱۹۸۶ CE), *Al-Kafi*, Researched by Ghaffari, Ali Akbar and Akhundi, Mohammad, Tehran, Dar al-Kutub al-Islamiyyah, ۴th Edition.
۲۶. Majlisi, Mohammad Baqir bin Mohammad Taqi, n.d., *Bihar al-Anwar (The Sears of Lights)*, Beirut, Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
۲۷. Makarem Shirazi, Naser, ۱۳۷۱ SH (۱۹۹۲ CE), *Tafsir-e Nemouneh (Exemplary Interpretation)*, Dar al-Kutub al-Islamiyyah, ۱۰th Edition.

۲۸. Masoudi, Alireza, Spring ۱۳۷۸ SH (۱۹۹۹ CE), *Fadail va Athar Zikr (The Virtues and Effects of Remembrance)*, Published by Umm Abiha Publications, ۱st Edition.
۲۹. Mo'in, Mohammad, n.d., *Farhang-e Farsi Moin (Moin's Persian Dictionary)*.
۳۰. Mostafawi, Seyed Hasan, ۱۳۶۰ SH (۱۹۸۱ CE), *Al-Tahqiq fi Kalimat al-Quran (Investigation into the Words of the Quran)*, Tehran, Bongahe Tarjome va Nashr-e Ketab.
۳۱. Motahhari, Morteza, ۱۳۷۸ SH (۱۹۹۹ CE), *Majmooh Asar-e Shahid Motahhari (Collection of Martyr Motahhari's Works)*, Sadra Publications.
۳۲. Motahhari, Morteza, ۱۳۸۳ SH (۲۰۰۴ CE), *Sayri dar Nahj al-Balaghah (A Glimpse at Nahj al-Balaghah)*, Sadra Publications.
۳۳. Purafkari, Nasrollah, *Farhang Jam' Ravanshenasi wa Ravan-phizishki (Comprehensive Encyclopedia of Psychology and Psychiatry)*, Tehran: Contemporary Culture, Volume ۱.
۳۴. Qarashi, Sayyid Ali Akbar, ۱۳۷۱ SH (۱۹۹۲ CE), *Qamus Quran (Quran Dictionary)*, Tehran, Dar al-Kutub al-Islamiyyah, ۷th Edition.
۳۵. Raghhib Isfahani, Hussein bin Mohammad, ۱۳۷۴ SH (۱۹۹۵ CE), *Tarjomeh va Tahqiq Mofradat al-Fazhaq Quran (Translation and Investigation of Quranic Vocabulary)*, Mortazavi, ۲nd Edition, Tehran.
۳۶. Raghhib Isfahani, Hussein bin Mohammad, ۱۳۸۴ SH (۲۰۰۵ CE), *Mofradat al-Fazhaq Quran (Quranic Vocabulary)*, Researched by Safwan Andnan, Published by Zawi al-Qurabi, Beirut.
۳۷. Raghhib Isfahani, Hussein bin Mohammad, ۱۴۱۲ AH (۱۹۹۱ CE), *Mofradat al-Fazhaq Quran (Quranic Vocabulary)*, Published by Dar al-Qalam, Beirut, ۱st Edition.
۳۸. Sabzavari, Ja'far, ۱۳۸۳ SH (۲۰۰۴ CE), *Manshur-e Javid (The Eternal Charter)*, Published by Moassaseh Imam Sadiq, Winter.

۳۹. Samahiji, Abdullah bin Saleh, ۱۳۹۶ SH (۲۰۱۷ CE), *Al-Sahifah Al-Alawiyyah wa al-Tuhfat Al-Murtaḍawiyyah (The Alawi Treatise and The Murtadawiyyah Gift)*, Translated by Rasouli Mahallati, Seyed Hashem, researched by Rasouli Mahallati, Seyed Hashem, Islamic Publications, Tehran.
۴۰. Tabatabai, Sayyid Mohammad Hussein, ۱۳۷۴ SH (۱۹۹۵ CE), *Tarjomeh-ye Al-Mizan (Translation of Al-Mizan)*, Translated by Moosavi, Mohammad Baqir, Publisher Jameh Modarresin Hoze Elmie Qom, Islamic Publications Office.
۴۱. Tabatabai, Sayyid Mohammad Hussein, ۱۳۹۰ SH (۲۰۱۱ CE), *Al-Mizan fi Tafsir Al-Quran (The Balance in Quran Interpretation)*, Lebanon, Beirut, Al-A'lami Foundation for Publications, ۲nd Edition.
۴۲. Tariqi, Ehsan, Spring ۱۳۹۶ SH (۲۰۱۷ CE), *Rahnamaei-haye Akhlaqi Tarbiati Maqam-e Moazzam-e Rahbari (Ethical Guidance in the Educational System of the Supreme Leader)*, Published by Tarigh Ma'arif Saqalain Cultural-Artistic Foundation, ۲nd Edition.
۴۳. Tureihi, Fakhr al-Din bin Mohammad, ۱۳۷۵ SH (۱۹۹۶ CE), *Majma al-Bahrain (The Confluence of the Two Seas)*, Researched by Hussein Ashkoori, Ahmad, Tehran, Morteza, ۲rd Edition.
۴۴. Tusi, Mohammad bin al-Hasan, ۱۴۱۴ AH (۱۹۹۳ CE), *Al-Amali (The Dictations)*, Researched by Moassaseh al-Bi'thah, Qom: Dar al-Thaqafah, ۱st Edition.
۴۵. Tusi, Mohammad bin al-Hasan, n.d., *Al-Tibyan (An Explanation)*, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut.
- ۴۶.

Artiles

۴۷. Alireza Dehghanpour, Zhila Bakhshi, Shahrivar ۱۳۹۳ SH (۲۰۱۴ CE), *Ma'nashenasi-ye Ehsan dar Quran (Semantics of Kindness in the Quran)*, Quarterly Journal of Quranic Sciences, Volume ۲, Number ۱۷.

۴۸. Hosseinkhani, Nourallah, ۱۳۹۹ SH (۲۰۲۰ CE), *Mabani Nazari-ye Andishahaye Defa'i-ye Imam Khomeini (Moddazellah-e A'ali) (Theoretical Foundations of Imam Khomeini's Defensive Thoughts (Supreme Leader))*, Publisher: Yaran-e Shahid, Tehran.
۴۹. Lotfi Marznaki, Rahman, ۱۳۹۸ SH (۲۰۱۹ CE), *Eqtesad-e Moqavemati Nazariyee'i Bonyadine dar Taqabel ba Vabastegi az Manzar-e Rahbare Moazzam (Foundational Theoretical Resistant Economy in Confronting Dependencies from the Perspective of the Supreme Leader)*, Publisher: Organization of Political-Ideological Affairs of the Ministry of Defense and Support for the Armed Forces. Permanent Secretariat of Clarification of Imam Khomeini's Defensive Thought, Tehran.
۵۰. Lotfi Marznaki, Rahman, ۱۳۹۹ SH (۲۰۲۰ CE), *Majmooe Makaleha-ye Tavanmandsazi-ye Ma'navi dar Nirouha-ye Mosallah dar Andish-e Imam Khomeini (Moddazellah-e A'ali) (Collection of Articles on Spiritual Empowerment in the Armed Forces in the Thought of Imam Khomeini (Supreme Leader), ۴th Symposium, ۱۳۹۷, Tehran)*, Publisher: Organization of Political-Ideological Affairs of the Ministry of Defense and Support for the Armed Forces. Defense Publications, Tehran.
۵۱. Lotfi Marznaki, Rahman, ۱۴۰۰ SH (۲۰۲۱ CE), *Eqtesad-e Moqavemati Nazariyee'i Bonyadine dar Taqabel ba Vabastegi az Manzar-e Rahbare Moazzam (Foundational Theoretical Resistant Economy in Confronting Dependencies from the Perspective of the Supreme Leader)*, Publisher: Organization of Political-Ideological Affairs of the Ministry of Defense and Support for the Armed Forces. Permanent Secretariat of Clarification of Imam Khomeini's Defensive Thought, Tehran.
۵۲. Mostafavi, Seyed Mostafa, Ehsan, *Manba' Masooliyat (Source of Responsibility)*, *Fiqh va Hoquouq Journal*, ۱۳۸۴ (۲۰۰۵ CE), Number ۶.
۵۳. Najafi, Mohammad Ali, ۱۳۹۹ SH (۲۰۲۰ CE), *Jayegah-e Khallaqiyat va Novinate dar Andishah-e Defai-ye Imam Khomeini (Dam-e Izzuhuh)*

- (The Position of Creativity and Innovation in Imam Khomeini's Defensive Thought)*, Collection of Articles on Spiritual Empowerment in the Armed Forces in the Thought of Imam Khomeini, 4th Symposium, ۱۳۹۷, Tehran, Publisher: Organization of Political-Ideological Affairs of the Ministry of Defense and Support for the Armed Forces, Tehran.
۵۴. Qadiri, Ali et al., ۱۴۰۰ SH (۲۰۲۱ CE), *Ta'ammolati dar Manzome-ye Fekri-ye Imam Khomeini (Dam-e Izzuhuh) (Reflections on the Intellectual Framework of Imam Khomeini) (Collection of Articles)*, Publisher: Organization of Political-Ideological Affairs of the Ministry of Defense and Support for the Armed Forces. Defense Publications, Tehran.
۵۵. Qorbani, Saeed, ۱۳۹۲ SH (۲۰۱۳ CE), *Elm va Fanavari-e Defa'i az Didegah-e Imam Khomeini (Dam-e Izzuhuh) (Science and Defense Technology from the Perspective of Imam Khomeini)*, Publisher: Yaran-e Shahid (Organization of Political-Ideological Affairs of the Ministry of Defense and Support for the Armed Forces), Tehran.
۵۶. Riāzi, Vahid, Qorbani, Saeed, Autumn ۱۳۹۹ SH (۲۰۲۰ CE), *Dafā' Āyandeh-negar dar Andish-e Imam Khomeini (Dam-e Azhah) (Future Defense in the Thought of Imam Khomeini)*, Publisher: Organization of Political-Ideological Affairs of the Ministry of Defense and Support for the Armed Forces, Permanent Secretariat of Clarification of Imam Khomeini's Defensive Thought (Dam-e Azhah), Tehran, Iran, 1st Edition.
۵۷. Sabbaghian, Yahya, Winter ۱۳۹۴ (۲۰۱۵ CE), *A'qlaniyat va Solh dar Eslam (Rationality and Peace in Islam)*, Cultural Relations of the Organization of Culture and Islamic Communications, 1st Year, 2nd Number
۵۸. Safavi, Sayyid Yahiya, Hussein Badinloo, ۱۳۹۹ SH (۲۰۲۰ CE), *Majmooe Makaleh-haye Tavanmandsazi-ye Ma'navi dar Nirouha-ye Mosallah dar Andish-e Imam Khomeini (Moddazellah-e A'ali)*

(Collection of Articles on Spiritual Empowerment in the Armed Forces in the Thought of Imam Khomeini (Supreme Leader)), Publisher: Organization of Political-Ideological Affairs of the Ministry of Defense and Support for the Armed Forces, Tehran.

۵۹. Shahdust, Niloufar, Azar ۱۴۰۰ SH (۲۰۲۱ CE), *Nokhsh-e Ma'naviyat dar Zendegi; Towsihayi Baraye Roshd-e Ma'navi (The Role of Spirituality in Life; Recommendations for Spiritual Growth)*, URL: <https://www.chetor.com/۲۴۳۲۱۳-%D۹%A۵%D۸%B۹%D۹%A۶%D۹%A۸%DB%AC%D۸%AA> (accessed on ۱۴۰۲/۰۴/۳۰).
۶۰. The Authors Group, ۱۳۸۷ SH (۲۰۰۸ CE), *Majmooe Maqalate Hamandishi-ye Ziarat (Collection of the Significance of Pilgrimage)*, Publisher: Mash'ar, Qom.
۶۱. The Authors Group, ۱۳۹۱ SH (۲۰۱۲ CE), *Bargezide Makaleh-haye Avvalin Hamaeesh-e Tabieen-e Andishahaye Defai-ye Imam Khomeini (Dam-e Izzuhuh) (Selected Articles from the 1st Symposium Clarifying Imam Khomeini's Defensive Ideas)*, Publisher: Yaran-e Shahid, Tehran.
۶۲. Ya'qoubi, Abdolrasoul, Autumn ۱۳۹۱ SH (۲۰۱۲ CE), *Ma'nashenasi-ye Vazheh-e Rouhanieat (Semantics of Spiritual Word)*, *Social-Cultural Awareness Journal*, 1st Year, 4th Number.
۶۳. Yousufian, Nematollah, Winter ۱۳۸۷ SH (۲۰۰۸ CE), *Novaavari va Shakofayi az Didegah-e Imam Khomeini (Rah) va Maqam-e Moazzam-e Rahbari (Innovation and Flourishing from the Perspective of Imam Khomeini and the Esteemed Leadership)*, *Hosun Journal*, Number ۱۸.

Websites

۱. *Abre Noor (Noor Cloud) (Center of Noor)*: <https://abrenoor.ir/>.
۲. *Arshive Asar-e Soti-ye Ostad Ali Taghavi, Markaz-e Takhasosi Amooze Vaajeb-e Faramoosh Shodeh (Audio Archive of Professor Ali Taqavi, Specialized Center for Teaching Forgotten Obligations)*, on the Eitaa channel: <https://eitaa.com/sound۹۹>.

۳. *Bayanat Imam Khomeini (Sayings of Imam Khomeini) (RA)*:
<http://www.imam-khomeini.ir>. <http://www.imam-khomeini.ir/en>.
۴. *Bayanat Imam Maqam Muazzam Rahbari (Sayings of the Supreme Leader)*: <https://www.leader.ir/en>. and <https://khamenei.ir>.
۵. *Bayanat Maqam Muazzam Rahbari Khomeini (Sayings of the Esteemed Leader (HA))*: <https://farsi.khamenei.ir>.
۶. *Payegah Ettl' Resani Hawzeh (Information Center of the Seminaries)*: <https://hawzah.net/en/Article/View>.
۷. *Site Porseman Danesgahiyan (University Students's Inquiries Website)*: <http://nahad-tums.ir/Porseman.aspx>. and www.porseman.com.